

Ақсны Анаукақәа ракадемия
Д.И.Гәлна ихъз эху Ақсуатцааратә институт

АВ 2.586

**АҚСУА БЫЗШӘА
АҒЫШЬАЦКАРАҚӘА**

АҚСУА БЫЗШӘА
АҚЫШЬАҚКАРАҚӘА

Ақәә - 1997 ш.

811:352.2'35

Аредколлегия: Арстаа Ш.К., Ҳагба Л.Р. (аҫақыҫықәу
аредатор), Чкадуа Л.П.

Арецензия ләит Ақснытәи ақәынҫқарратә университет
ақсуа бызшәа акафедра адоцент Гәблиа Р.К.

АВ 2.586

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ
ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ
ӘОӘ ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ

Алитературатэ бызшэа амилат. ажэлар ирзеиңшу бызшэоуп. Уи еиңкаауп ауаажэларра рбызшэатэ ңышэа абзоурала ишыақғылоу, иаха ииашоуп ҳаа иғхыазоу, җоурыхла, традициала иалху, иғышэынтэалахыоу, ғырҗшыгасғы икоу анормақға рыла. Алитературатэ бызшэа аус зыдулоу. инормарку ажэлар рзеиңш бызшэоуп. Алитературатэ нормақға ағырҗоит - анормативтэ жээрқға, анормативтэ грамматика, аорфоелиа (иашаны аҳашыа амюа уқэызҗо), аорфография (иашаны аюшыа амюа уқэызҗо), апунктуация (иашаны аағыларатэ дыргақға рхархэара уҗазхэо).

Алитературатэ нормақға ирықаныкэароуп урт зхы иазырхэо зегы. Иҗэажэо, изыюуа ражэахэаефы ианымҗшыроуп урт рдиалекттэ ңыдарақға, иара убас рсоциалтэ җагылазаашыа, рзанаат.

Аҗсуа литературатэ бызшэа ашыақғылара, аҗиара еихаразак изыбзоуроу ашэкэыюоҗа роуп. Алитературатэ бызшэа аҗыртҗра адхэалоуп асахьаркыратэ литературатэ бызшэа, нас аул егырт абызшэатэ стильқға рҗыртҗра ианалаго, иаххэап, апублицистикатэ, аусбарҗатэ, анаукатэ ухэа убас иҗегы.

Ашэкэыюоы ибызшэеи ажэлар рбызшэеи ғәғэала еимадоуп. Ажэлар рбызшэа уи хэаа змам беиароуп. Ашэкэыюоы, ибаохатэра излауала, уи абеиара далаҗшны ииҗаху алихуеит, ииҗахуғы ихы иаирхэоит исахьаркыратэ рҗиамҗақға рҗы, ажэақэак ма урт рграмматикатэ вариантқэак иаха аҗыжэара рыҗо. Ашэкэыюоы ажэлар рбызшэакнытэ иеиҗып хэа иалихыз, иаха рыҗсы рхатаны, рхаташыақға зеиңшроу иаха иаарҗшны, аилкаара ғыҗ азырҗшуа ажэақға шыаҗас ирыҗаны, иаҗиҗаз асахьаркыратэ рҗиамҗақға рыбзоурала ааҗхыа ажэлар рбызшэахы ихынирхэуеит. Амала ажэлар ирызирхынхэуеит ибаохатэрала иаха ибеиахаз, иаха аҗиаратэ лшара зауз, иҗҗахаз, адиалектқға зегы еидызкыло абызшэа.

Аҗсуа литературатэ бызшэа, анормақға змоу абызшэа ахсабала, иамазароуп ибзиазаны иеиқыыршэоу, аҗсуа бызшэа аиғыртэшыа иашыашэалоу аорфографияеи апунктуациеи ирыҗаркуа аҗкарақға. Аҗкарақға раҗҗара азҗаара, аҗсуа литература аҗиара ишалагаз еиҗшҗэҗа, иқэгылеит анаукатэ җааюоҗа рҗаҗхыа. Убас, ааажэатэи ашықэсқға инадыркны иахыа уажэараанзағы аҗсуа аорфография аизхазыҗара азҗаара иактуалтэу

зтаароуп. 1933 шықасазы Д.И.Гәлиа итижбуит "Ақсуа бызшәа иазыркәа аорфография". 1934-1935 шықасқәа рзы итижи А.Ахашбеи В.Кәыкәбеи рстатиақәа. Изныкымкәа ақсуа орфографияеи аграфияеи ирызкны агазетқәеи ажурналқәеи рдакықәа реь дықәгылеит К.С.Шыакрыл. Аорфография, алфавит, аграфия ирызкны агазет "Ақсны қақшь", ажурнал "Алашара" рредакцияқәа аамта-аамтала иеиқыркаауан абызшәа атқааюцәа имоақыргоз аймак-аиёак. Аорфографияеи апунктуацияеи ихадоу рызтаарақәа гәыгәтажымызт А.М.Чочуеи, К.С.Шыакрыли, Б.В.Шыынкәбеи, Х.С.Бҗажәбеи еиқәдыршәаз ашколтә рцага шәыкәқәа реы.

Лымкаала иазгәатәтәуп Х.С.Бҗажәба 1958 шықасазы (аитатыжыра 1960 ш.) итижыыз "Ақсуа орфография ақкарақәа", алитературатә бызшәа әеиарағы, аизхазығыарағы, аерыцқарағы, аормақәа рышыақәгыларағы уи крызцазкуа усумтаны икалеит.

Гәыңык абызшәадыроцәа (Н.В.Аршба, Т.П.Шыакрыл, Т.Хә.Халбад, Л.П.Чкадуа) чыдала итырцаауан абри апроблема иацанакуа азцаарақәа. Рытцаарақәа рылтшәақәа тыцит 1981 шықасазы - русумтақәа реизга ахасабала, "Ақсуа орфография аматериалқәа" хәа хыс иатаны. 1978 шықасазы Л.П.Чкадуа итлыжыит амонография "Ақсуа бызшәа апунктуация" хәа хыс иаманы. Абарт аусумтақәа реы ихадароу ақсуа бызшәа аорфографияеи апунктуацияеи рызтаарақәа ироуит инеицыху ахцәажәара.

Ишәыдаагало аорфографияеи апунктуацияеи рыцкарақәа еиқәыршәоуп, ақсуа бызшәадыррағы абри апроблема иазкны икоу алтшәақәа зегы азгәатаны.

"Аорфография" акәшағы хрыхцәажәоит абарт азцаарақәа:
 1) ажәа ашьтыбжықәа нбанла раарцшра; абжыыкақәеи, ацыбжыыкақәеи, адифтонгқәеи, иеицыло ашьтыбжықәеи роышыа; атәым ажәақәа рсышәала роышыа. 2) иеицрыганы, иеицданы, ацәагәац бжыацаны ажәақәа рыора; 3) анбан дуи анбан хәыци рхархәашыа; 4) ажәа аиагара ақкара; 5) арағы ажәақәа рыркәағәра.

Абарт азцаарақәа ажәа ииашаны аоышыа иазкуп. Амала аконкреттә зцаарақәа реилыргара, ақкарақәа раццарағы цацгәыс ирзышьтоуп иеиуеицшым апринципқәа. Ажәа ашьтыбжықәа нбанла раарцшышыа амоа уқәызцо ақкарақәа еиқәыршәоуп, ашьтыбжытә (афонетикатә), аморфологиатә, атрадициатә принципқәа рхархәарала.

Иахъатәи аґсуа графика ихалнаршоит ажәақәа реиҳарак афонетикатә принцип ҳақәныкәаны рыюра (ишаххәо, ишаҳаҳауа аґра): *аґла, аґны, аҳаскьын, аґь, ауауы, аґкәын*. Абарт ажәақәа ажәаҳәәґы ирымам дәә варниантк, убри акнытә асыраґы дара рзы аґқара аґцара аґахзам.

Аха имаҷым ажәаҳәәґы авариантқәа змоу ажәақәа, нас урт рграмматикатә формақәа, иаххәап, адиалекттә вариантқәа: *алаґрыз* (бз.ад.), - *алаґырз* (абжь.ад.), *дызбит* (бз.ад.), - *дызбеит* (абжь.ад.), *исаҳоит* (бз.ад.) - *исаҳауеит* (абжь.ад.); иґышәным-тәәлац афонетикатә, аморфологиатә процессқәа ирыхкьаны икалз авариантқәа: *аґыры* (бз.ад.) - *аґыря* (абжь.ад.), *ахәҳәәтра* // *ахәәхәәтра*, *акылҳара* // *акылаара*, *идууп* // *идуп* // *идыуп*, авариантқәа рахьынтә традициала иаҳа ахархәара зауз авариант аказаара: *досу* // *дасу* // *доусу*. Афонетикатә принцип цацґеыс иатаны иеиқәаҳаґхьазав авариантқәа рахьынтә вариантк алкаара лґшәәдоуп: авариантқәа зегьы нхоит, избанзар урт дасу ишаххәо, ишҳаҳауа ауп ишаауа. Ас еиґш икоу авариантқәа руакы алхразы аґыжәара аґтеит аморфологиатә принцип - уи ажәа аморфемала иеґыртәышьа азгәатаны аґра, иаххәап, авариантқәа идууп // идуп // идыуп рахьынтә асыра еиқәшаҳәтрала иалағалоуп аморфематә еиґартәышьа зныґшуа авариант - идууп - и-ду-уп. Аха иара убас ахшыю зышьәтуп ажәлар рбызшәәґы, асахьаркыратә литературатә бызшәәґы авариантқәа реилацәара зеиґшоу; традициала иалху, зхархәара иаҳа иґбаау авариант ґхьазоуп алитературатә бызшәә иатәны.

Иеицны, иеицрығаны, аґәәґәґ бжьәґәны еидгылоу ажәақәа рыюра амоа ҳақәызцо аґқарақәа раґцаразы ишьәґоуп алексикацакытә (алексика-семантикатә) принцип, ґара-ґара аморфологиатә принципґы ахархәара аґоуп. Иеивагылоу ажәақәа дасу рхатә цаққәа рыманы иґәырґазар, иеицрығаны иолатәуп, жәеидхәаланы излакоу ала; иеивагылоу ажәақәа рцаққәа еилаґаны цақкы адырґшуазар, иеиццаны иолатәуп, жәеилаґаны излакоу ала. Имаҷым иеидгылоу ажәақәа цақылеи - еиґартәышьәлеи ажәеидхәәлеи ажәеилаґеи рыбжьара аґыґ нызкыло, ускан урт рыбжьара аґәәґәґ ргылатәуп.

Ажәақәа риагара аґқарақәа еиқәыршәоуп, ажәақәа цырала ршара апринцип иқәныкәаны.

Анбан дуи анбан хәыґи рыюра иазышьәґоуп алексикаграмматикатә принцип.

Апунктуация абыраёфы акрызцазкуаны икоу мыругоуп. Егьырт абыратё мыругакёа инарываргыланы, аатгыларатё дыргакёа ииашаны рхархёара халдыршоит абыратё текст ахёоукёа рыла ашара, ахёоукёа - ахёоу хётакёа рыла, насгы ирыбжьоу ацакытё еизыказаашья арбара. Урт изыюуа илдыршоит абыраёфы ахшыюзцара иаха еилыкка аарцшра, иацхьо - ирмарианы, ииашаны уи агёынкылара.

Ацсуа бызшёа апунктуациатё системазы цацгёыс икалеит ацсуа бызшёа асинтаксистё еилазаашья, уи иамоу аструктуратёи ацакытёи закёанеиуаршёаракёа. Ацкаракёа раццараан иара убас иазгёатан фырхёалатёи ажёахёа аинтонация. Абарт ах-принцип рахынтё - аструктуратё (зиёыртёишьятё), ацакытё (асемантикатё), аинтонациатё - иаха ацыжёара рыцоуп аструктуратёи ацакытёи, избанзар дара роуп абызшёа асинтаксистё еилазаашья шыакёзыргыло, аинтонация - урт ирхьыцшуп. Аусумта ахёта "Ахёоу анцёамтаёфы аатгыларатё дыргакёа рыргылара" иацанакуеит абызшёакёа реихарак ирзеицшу ацкаракёа. "Ахёоу аюнуцка аатгыларатё дыргакёа рыргылара" хёа хыс измоу ахёта еиднакыло ацкаракёа аццоуп, ацсуа хёоукёа реиёыртёишьеи, ахёоу ахётакёа реидхёалашьеи, рцакытё (грамматикатё, рсемантикатё) еизыказаашьеи, рстиликатё цёырцракёеи, реишьтагылашьеи азгёатаны.

Аорфография ахётакёа: "Абжьыкакёеи ацыбжьыкакёеи рюышья", "Ажёа аизгёра ацкаракёа" лойт Н.В.Арыш-цха; "Анбан дүкёуа рюышья", "Аббревиатуракёа рюышья", "Ахьызкакёа рюышья", "Аказшьарбакёа рюышья", "Ацхьазара хьызкёа рюышья", "Ашьтынгы-лакёг рюышья" иойт Т.Х.Халбад, "Ацынгы-лакёа рюышья", "Абжьыкакёа рюышья", "Ахётацкёа рюышья", "Иеитахёарала ишьацёгылоу ажёакёа рюышья", "Иеицёи-цхьазарала ишьацёгылоу ажёакёа рюышья" акыцхь иазлырхиеит Л.Р.Хаг-цха, аизга "Ацсуа орфография аматериалкёа" иалалаз Т.П.Шьякрыл-цха лусумтакёа рыла, "Акацарба аамтатё, аркына-атё формакёа рюышья", "Ахьызтё жёеидхёалакёа рюышья" акёша "Апунктуация" лойт П.П.Цкадуа-цха.

Л.П.Цкадуа-цха.

Абжыыкақәеи ацыбжыыкақәеи рөышыа

Абжыыкақәа рөышыа а принципқәа

Ақсуа бызшәәфы ацыбжыыкақәа рааста абжыыкақәа рхыпхъазара кырза ишмацугы, аораан ауадаорақәа зыдхәалоу еихарак абжыыкақәа роуп, избанзар урт иарбанзаа-лак ацакы ма аформа аюдырааратә функция анрымам, ажәақәа рыонудкагы, рхәаақәа рығгы дара-дара еинырыны, ма ақәығәғәара аказаареи акамзаареи ирыхкыаны, ирыхтысуеит иеиуеицшым афонетикатә процессқәа. Урт аеыцсахрақәа зегьлдәкыа абызшәәфы уажәраанзагы наунагза итышәнымтәалацт, уи аганахыла икоуп адиялектә еивгарақәагы. Убартқәа зегы ирыхкыаны, иахыа алитературатә бызшәәфы иеицшу ажәақәа рөы ирацәаны иахдылоит абжыыкақәа рөышыатә вариантқәа.

Ацәажәарағгы аырағгы убарт авариантқәа радыхразы, алитературатә нормақәа рышыақәырглазаны, аышыатә культура арееиразаны азеидш фонематә системей, ашьтыбжытә еыцсахрақәа рзеидш хырхартеи, аморфологиатә структурей азгәатаны иалхтәуп изықәныкәатәу иадоу аышыатә принципқәа.

1. Ацәажәашыатә вариантқәа аныкам, зеидшла аышыатә принципқәа рахытә ирейгы хәа ипхъазоуп ауааы ишиахауа ианиюа, ацәажәашыей аышыей анеикәшәо, ажәақәа рөиашыала ианырмариоу, ианеилкаау, ажәакала, аышыа афонетикатә принцип ианықәныкәо.

2. Ацәажәашыатә вариантқәа аныкоу, апыжәара атәтәуп тоурыхла иаха ииашоу, етимологиалей морфологиалей иаха иахәаау, иеилкаау аформа, насгы асахьаркыратә

литература а классиктә рбышәәфы иаха ирацәу
итышәынтәалахыоу аюшыақәа.

3. Абжыка а аюшыәтә вариантқәа ралхраан хыроа азутәуп ақха игылоу ашыәтәтәи а ахымоақгашыа ахыызтә ажәаформақәа зегы рәы, насгы уи ахархәашыа аморфологиатә: азеиқш, адхаларатә, ахәфитә функцияқәа анамоу.

4. Ақсшәа ашытыбжытә системаәфы иаха иназоуп, итышәынтәалоуп арегессивтә ассимилиация (ашытахы игылоу ашытыбжы ақхыатәи ианырны, иара ианеиқшнатәуа) азыхәан, ашытыбжытә еицааирақәа -аи-, -ау- олатәуп -еи-, -оу- хәа (иеилкаау позицияқәак рыда, шәахә.тәка).

5. Ақсшәа ашытыбжытә системаәфы иназам, итышәынтәалам апрогессивтә ассимилиация (ақха игылоу ашытыбжы ашытахытәи ианырны, иара ианеиқшнатәуа) азыхәан, ашытыбжытә еицааирақәа -иа-, -уа- (шамахамзар) ишыкоу иааныжытәуп.

6. Зюшыа мыцхәы иуадасу, ақәығәғәара змам, ажәа ашыәтәәфы позицияк иадхәалам "ицәыркыа-цәырасуа" хәа изышытәоу абжыка ы аюшыа атышәныртәаларзы ахархәара атәтәуп ацырақалара иахдоу а принципқәа ақсуа бышәәәфы (шәахә.тәка).

7. Абжыка ы ахыкоуи иахыыками ахәашыәтә вариантқәа рахытә адыжәара атәтәуп уи ахыкоу авариант, избанзар бжыкалз иахәтәгау ажәа ахәашыа иаха иласхоит, имариахоит, агәынкылара маншәалахоит, ацыбжыкақәа хәанчамкәа иаха иеилырганы иуахауеит, уи ажәахырәиаразы иаха итәиуеит.

8. Иахыынзазалшо ала әазышәалатәуп ақәығәғәара змам ы аюшыа атышәныртәалара, аиашаоыратә жәари, егыртә аномративтә жәарқәеи, арцага шәкәқәеи рәы иеиқшу ажәақәеи ажәаформақәеи рәы уажәшәтарнахыс хықәкыла иацкәлақшны иақыхтәуп ы иеилақсаны аюшыақәа. Ақәығәғәара змам ы аюшыа наунагза атышәныртәалара злауадаюу ала, аонуцкәтәи ахархәаразы, еиқәшахәтрала

ишьтыхтәуп аҭқара: абыраҭы ақәыгәгәара змам ы ақәа
ареи аҭамзаареи гхоуп хәа илхьазатәым.

9. Аҭсуа графикаҭы иарбоу абжьыканазақәа и, у роуп,
аха аҭшәа афонематә еилазаашьаҭы еиҳарак иҳамоу
абжьыкабжақәа и, у роуп, урт - цыбжьыкақәоуп. Позициа
зацәык аҭы ада, и, у ацыра рзыкацом, ацырақатараз
ақәыгәгәара ацыргәаси урт рывараҭы, егырт ацыбжьы-
кақәа рыкны еицш (шәахә.цака), ицәырцүеит абжьыка ы.
Уи ахархәашьа мыцхәы иуадаохоит азыҳәан, еиқәша-
хәтрәла избоуп, абжьыкабжақәа и, у рацхьагы рышь-
тахьгы абжьыка ы хмыюларц.

Абжьыка а абышьа

1. Зышьаҭа абжьыка а ма ашьтыбжьтә еицааирақәа аа-,
аи-, ау- рыла иалаго ажәақәа азеицш формаҭы ирыцлазом
дәәа а - к, алагартәи а инанагзоит ашьаҭатәи а-и
азеицш рбага а-и рцакы:

*ан, анацәа; аб, абацәа; ажәа, ажәақәа
аамҭа, аамҭақәа; аидара, аидарақәа; аура, аурақәа.*

Азгәаҭа 1. Аҭсуа ажәақәа рҭы иахдылазом оба-обала
(ма иеиҳаны) иеицу иеицшу абжьыкақәа еа, оа, ыа. Иҳа-
моу аицааира аа (ааба) аҭы аҭхәтәи а цыбжьыкатә
хылцшьтәроуп. Оба-обала иахдылоит абжьыкабжақәа и, у,
избанзар урт еиҳарак ицыбжьыкақәоуп (шәахә.цака).

2. Азеицш форма ада, егырт ахьызтә формақәа зегьы
(адхаларатә, иеилкаам, аиагаратә) рҭы апрефикс а
оытәзам (уахь иалацатәым зышьаҭа а-, аа-, аи-, ау- рыла
иалаго ажәақәа):

*ашьха, ашьхақәа, аха: сышьха, бышьха, рышьха,
хашьха,
шьхакы, шьхала, шьхас. шьхада, шьхақәак;*

аюны, аюынқәә, аха: сыюны, быюны, хаюны, юнык
оныс, юынқәәс;

абзиара, абзиарақәә, аха: сыбзиара, быбзиара,
хабзиара, бзиарак, бзиарас, бзиарақәәк;

ацаюы, ацаюцәә, аха: сцаюы, бцаюы, хцаюы,
цаюыс, цаюцәәкәәк.

3. Зеиңш ңкарала аиагаратә формаҗы иотәзам апре-
фикс а, аха уи ылатәуп, амаҗәар класс а-3-тәи ахаҗы адха-
ларатә цакы анамоу:

ақыҗа анапхгаюыс, ахәынҗқарра ахадас,
абна ахылапшюыс, атәыла ахатарнакыс.

4. Зышьаҗа абжыка а ала иалаго ажәәқәә рахьтә:

1) ажәәқәәк рформақәә зегьы рҗы инхоит ашьаҗатәи а:

ан, анацәә, сан, уан, шәан, хан, аныс, анык, аныда,
аңсуа, аңсацәә, аңсуаа саңсуа, шәаңсуа, аңсуак, аңсуас;
арма, армақәә, сарма, шәарма, арымак, арымада;

2) ажәәқәәк рҗы ашьаҗатәи а нхоит адхаларатә фор-
маҗы мацара, егырт: иеипкаам, аиагаратә, амыругатә,
формақәә рҗы уи ызуеит:

ашҗа, ашҗақәә, сашҗа, шәашҗа, аха:
шҗакы, шҗасы;

ацәә, ацәәқәә, сацәә, шәацәә, аха:
цәыцак, цәыцас.

(Аю-пункткгы ирыцаркуа ажәәқәә зегьы арбахоит аиа-
шаюыратә жәар аҗы).

5. Аицаaira аа еснагь ашьаҗа иатәуп, уи позицияс иахь-
гылазаалакгы, извагылазаалакгы әеаңсахзом, аа-хәә
инхоит:

аамта, аамтақәа, ҳаамта, саамта, уаамта, аамтақ,
ахаа, ахаақәа, ҳахаа, сыхаа, шәыхаа, хаак, ихааул.

6. Зышьаҭа аи-, ау- рыла иалого ажәақәа рәы азеиңш
 формей ахаәырбага х- аварәеи инхоит ашьаҭатәи аи-, ау-,
 егырт аформақәа зеггы рәы аи-, ау- ииасуеит еи-, оу-
 рахь:

айдара, аидарақәа, ҳайдара, аха: сеидара, шәеидара,
еидарак, еидарада, еидарала, еидарас, еидарақәак;
әура, әурақәа, ҳәура, аха: сәура, шәдура,
оурақ, оурада, оурас, оурыла.

Азгәаҭа 2. Зышьаҭа ау- хәа иалого ажәа "аурыс"

1) азеиңш формей ахаәырбага х- аварәеи ау хәа ио-
 латәуп:

аурыс, аурысцәа, хаурыс, хаурысцәа, аурыс бызшәа;

2) егырт апрефикстә хәәырбагақәа анрыцло, оу- хәа
 иолатәуп:

соурыс, уоурыс, иоурыс, шәоурыс, доурысуп, иоурыс-
цәоуп;

3) асуффикстә формақәа рәы ау- иацәызуеит ашьаҭатәи
а, иазынхоит у-:

урыск, урысцас, урысцәгк, урысцәақәак, урыс быз-
шәала.

Азгәаҭа 3. Ажәәы алагартәтәқәа а-, аи, ау- рәы аб-
 жьыка а ашьаҭа иатәу иатәыму аилкааразы ажәа ргы-
 латәуп адхаларатә форма иарбанзаалак ахаәы акны, (а-1-

тәи ахаҕы араҕаа хыҕхьазара ада, избанзар уаҕа
ахаҕырбага х авараҕы ицэыртцуеит ашьаҕа иатәым а) уск
ан ажәа алагартатәи а - нхозар, уи ашьаҕа иатәуп, иным-
хозар, а- зейиҕш префиксуп:

а-, ай-, ау- ашьаҕа иатәуп:

ан: сан., уан, иан, ран, шәан, хан;

айха: сеиха, уеиха, шәеиха, реиха;

аура: соура, уоура, шәоура, роура.

а-, ай-, ау- ашьаҕа иатәым:

ала: сла, ула, ила, рла, шәла;

aira: сира, уира, иира, рира, шәира;

аутра: сутра, уутра, иутра, шәутра.

7. Атәым бызшәақәа рахьтә иаагоу, абжыка а ала иа-
паго ажәақәа рзейиҕш формаҕы иотәуп а-к:

автор, авторцәа; автобус, автобусқәа;

агитация, агитацияқәа; ассимиляция, ассимили-
цияқәа;

анбан, анбанқәа; антоним, антонимқәа.

Уи ашьаҕатәи а нхоит егырт аформақәа рыҕыгы:

савтор, авторс, авторк, авторда, авторцәақәак;

8. Атәым бызшәақәа рахьтә иаагоу, егырт абжыкақәа
(и,е,о,у) рыла иалаго ажәақәа рзейиҕш формаҕы иотәуп
апрефикс а:

аинститут, аинститутқәа; аиамб, аиамбқәа;

*аепиграф, аепиграфқәа; аорден, аорденқәа;
ауниверситет, ауниверситетқәа.*

Уи апрефикс а нхазом егьырт аформақәа рёы:

*хинститут, институтк, институтқәак;
суниверситет, хуниверситет, университетк.*

9. Аицаairaқәа аа-и ха-и рвариантқәа ахьхамоу ажәақәа рёы иолатәуп аа авариант:

иотәым:

иотәуп:

<i>а<u>та</u>хцәа</i>	<i>а<u>та</u>ацәа</i>
<i>ахә<u>х</u>ахәтра</i>	<i>ахә<u>а</u>ахәтра</i>
<i>акыл<u>х</u>ара</i>	<i>акыл<u>а</u>ара</i>
<i>а<u>қа</u>хаимбар</i>	<i>а<u>қа</u>аимбар</i>

Ахаёырбагақәа рёы абжыкақәа ы/а
реитныцсахлара (чередование) аюышьа

1. Ахьызқәа радхаларатә формақәеи акацарба ахаёытә формақәеи рёы (уи иазкны шәәхә, цақа) ажәа алагарта инаркны цырак аёы ацыбжыкақәа хқа ма инареиханы ианеикәшәалак, ацыракалараан ацыбжыкақәа реикәытхаразы, ма ақәытәғәара ацыргәас актәии аюбатәии ацыбжыкақәа рыбжвара (арацәа хыцхызара актәи ахаёы налхны) ахаёқәа зегьы рёы ицәырцуеит абжыка ы. Уи ацынхәрас актәи ахаёы арацәа хыцхызара ахаёырбага х авараёы ицәырцуеит абжыка а, урт абжыкақәа аюбагы ы/а еснагь иолатәуп:

1) ы/а ацыраәҗы ацыбжыкақәә реикәытхаразы:

аоны: сыоны, быоны, у(ы)оны, и(ы)оны
(и, у рывараәҗы ы ыкоуп, аха иааозом)
лыоны, шәыоны, аха: ҳаоны;

аңшра: сыңшуеит, быңшуеит, у(ы)ңшуеит, аха ҳаңшуеит.

2) ы/ә ақәыгәғәара ацыргәас:

ала: сыла, была, у(ы)ла, и(ы)ла, шәыла, аха: ҳала;

аңара: сыңроит, быңроит, у(ы)ңроит, шәыңроит, аха ҳаңроит.

3) ы/ә ақәыгәғәара ацыргәасгы, ацыракаларазгы:

әшьха: сышьха, бышьха, у(ы)шьха, шәышьха, аха:
ҳашьха;

ақәлара: сықәлоит, бықәлоит, у(ы)қәлоит, аха: ҳақәлоит.

Цырак әҗы х-цыбжыкак аныкам ма ажәә аңхәа ақәыгәғәара аныкам, икалом абжыкақәә ы/а ахаәырбагақәә рывараәҗы:

ацаоы: сцаоы, бцаоы, у(ы)цаоы, и(ы)цаоы, шәцаоы, ҳцаоы;

әнеира: снеиуеит, бнеиуеит, унеиуеит, инеиуеит,
хнеиуеит.

Аицаaira аи аоышьа

Абжыка а анаос абжыкабжа и ангылоу, арегрессивте ассимиляция иахкәаны, аи еиҳарак ииасуеит еи ахь, аха позицияқәак рәҗы ишыкоу аи хәә иаанхоит.

Аицаaira аи мыңсахкәә ишыкоу иолатәуп:

1. Зышыаҭа аи - ала иалаго ажәақәа рзеицш формаҕы:

аимаа, аимаақәа; аиба, аибақәа;
аизара, аизарақәа; аицбы, аицбацәа;
аиҭага, аиҭагақәа; аибабара, аибабарақәа.

2. Зышыаҭа и ала иалаго ажәақәа рзеицш формаҕы:

аика, аикақәа; аиаҭым, аиаҭымцәа; аиаша, аиашақәа.
(Ари апрефикс а нхазом егьырҭ аформақәа рҕы:
сиаша, уиаша, риаша; рикақәа).

3. Зышыаҭа и - ала иалаго атәым бызшәахьтә иаагоу ажәақәа рзеицш формаҕы:

аидеиа, аидеиақәа; аидеал, аидеалқәа.
(Ари апрефикс а нхазом егьырҭ аформақәа рҕы:
сидеиа, ридеиа, идеиақәа).

4. Аицааира аи- аҭхьа аць:бжьи́ка х гылазар:

хаиҭабы, хаицбы, хаиба (иаҕшә.: сеиҭабы, сеицбы;
сеиба),
ахаи, алахаи, абахаи, дкахаит, иршьахаит.

5. Абжьи́кабжа и аҭхьа аицааира аа гылазар:

абааи, ахааи, ацааи, дааиуеит, днеиааиуеит.

6. Аи- аҭхьа аць:бжьи́ка к ангылоу:

а) ажәаформақәак рҕы аи шыкоу иаанхоит:

икаицеит, икаимцеит, акаитан, икаиматуп, Данакаи;

б) ажәаформақәак рҕы аи ыиасуеит еи ахь:

абракеи, убракеи, абакәи, ашьамакеи,

иркакеит, икейбацеит (иаэшә. икаицеит).

7. Аицаaira аи цырак ианатәым, урт ю-цырак ианей-
ыршо:

*дацаирхеит / цырала ишоит: да-ца-и/ы/р-хеит иаэшә.
ицеихәеит*

*икаижьит / цырала ишоит: и-ка-и/ы/жь-ит / иаэшә.: ик-
еицеит*

*инаигзеит / цырала ишоит: и-на-и/ы/г-зеит иаэшә.:
инәигеит*

*иаваижьит / цырала ишоит: иа-ва-и/ы/жь-ит/ иаэшә.:
ивеицеит.*

8. Иеиуеицшым айбаркышьеи аилазаашъеи змоу ажә-
идхәалақәа рәы ацхәтәи атыц аәы игылазаргыы,
ашьтахьтәи атыц аәы игылазаргыы, азеицш форма ацакы
змоу ажәа алагартәи аи шыкоу иаанхоит (еи ахь ииа-
сзом):

*аиоызаратә бака, аицбыратә школ, аихатәи каруац,
аимаратәи арцыс, акәатәи айпылара, ашьтахьтәи аи-
цәажәара, ашьыжьтәи аибабара, сзыцхьаз аитага,
иалырхыз аихабыра, амәыцқага аиха, аус аилкаара,
ашә аилацара, ашәкәы аитагара, амал аичаҳара*

9. Ажәидхәалаәы ашьтахьтәи атыц аәы игылоу,
зышьаҭа аи хәа иалаго ажәа азацә хыцхьазара а-3-тәи
ахаәы амаҭәар класс адхаларатә цакы анамоу:

*аәы аидара, аоната аихабы / иаэшә.: егырт ахаәқәа:
сара сеидара, шәара шәеихабы.*

10. Атәым бызшәахьтә иаагоу ажәақәа рәы аи шыкоу
иолатәуп:

Аицааира аи еи хәа иолатәуп:

1. Иеиқәығхъазоу аҭагылазаашьақәа (азеиқш, адхаларатә цакқәа, х, аа, к- рышьҭахьтәи апозициа, аи о-цырак ианеиоыршо) аныкам, ажәа иарбанзаалак апозициафәы: ақхьа, аонуцка, анцәамтәфәы:

амреи, амзеи, сареи, уареи, шәареи, абреи, юбеи,
ацеи, әеи,

абжьеи, ацәгьеи, абзиеи, сеимаа, уеимаа, еимаак,
еимаада,

еидарак, еихабыс, деихабуп, анеира, алеира, ареи-
ра, игеит,

игахьеит, днеит, днеиуеит, илеихәеит, Дамеи, Алҭеи,
Нәеи

2. Ахәаакәцатә еибаркышьа змоу ажәеидхәалақәа рәы зышьаҭа аи ала иалаго ажәа ашьҭахьтәи аҭып ааннакылозар, (азеиқш префикс ақхьатәи ажәафәы игылоит азыхәан).

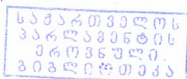
асахтан еимаа, ақсуа еимсы, сашьа еихабы, акасы еи-
царса; ацкы еиқәацәа, ахәоу еиқәшәа, абла еиқәара, аин-
финиттә еицааира, арқыс еиқамс.

3. Иеиуеиқшым аибаркышьеи аилазашьеи змоу ажәеидхәалақәа рәы аи-хәа иалаго ажәа азеиқш ма адхаларатә цакы амамзар:

еиоызаратә бакак, еиоызаратә бакас, еиоызаратә
бакала;

еицбыратә школк, еицбыратә школда, еицбыратә
школқәак;

еихатәы каруатк. еихатәы каруатс, еихатәы каруатла;

*акәатәи еиңыларак, акәатәи еиңыларә:
дзыңхъаз еитагак, дзыңхъаз еитагақәак.*

4. Аиҗырңшратә шытыңгыла аиңш/еиңш а-3-тәи ахаҗы амаҗтәр класс аҗырңшра ианазку, егырт ахаҗқәа ина-рықәыршәаны, иолатәуп еиңш хәа:

*ацыс еиңш, аңхыз еиңш, амшә еиңш (иаәшәә:
иара иеиңш, лара леиңш, сара сеиңш, хара хаиңш);*

5. Еиңш хәа иолатәуп ажәалагалақәеи, аамҗатә тқаақәеи аазырңшуа ажәеидхәалақәа рҗы:

ишапу еиңш, ирхәалоит еиңш, даахьяңшуан еиңш, дна-зона еиңш, днатәоны еиңш.

Урт ирылароашьатәым азеиңш формаҗы игылоу аиңш иахырҗаау ахьызкақәа, уака аиңш- хәа иолатәуп:

аиңшра, аиңшыбра, аиңшхара убас иҗегьгы.

6. Ацыңгыла аита/еита еснагь еита хәа иолатәуп:

еита дхаңхъеит, еита дкаҳаит, еита ивиқәшәеит.

(Уи иалароашьатәым азелңш формаҗы игылоу иеилоу ахьызка иахәтоу аита: аитаҳәара, аитагара, аитанеиааира, аитаңсра).

7. Ацыңгала аиргхәа // еиргхәа // ергхәа авариантқәа рахьтә иолатәуп еиха итышәынтәалахьоу авариант ергхәа:

ергхәа дыкоуп, ергхәа дцәажәоит.

8. Аи/еи хәа иалого астатикатә кацарба аигьра а-3-тәи ахаҗы азацә хыңхъазараҗы иамоу адышьатә вариантқәа: иеигьуп, иегьуп, егьуп рахьтә иааныжьтәуп иназоу аформа

иеигьуп, избанзар уи ақәшәоит егырт ахаәқәа рөышьа асистема:

сеигьуп, үеигьуп, беигьуп, иеигьуп, ҳаигьуп;

иеигьуп исхәар, исхәар еигьуп, иеигьуп шәцар, шәцар еигьуп (иеигьуп аәы аңхәтәи асубиект рбага и ахар-хәашә шәахә. цака).

9. Ахаәытә цынгылақәа зцыло аиәырцшратә шытынгыла аиҳа // еиҳа (ақәыгәгәара алагамтәәы игылоуп!) амаәтар класс а-3-тәи ахаәы анаанарцшуа, (азеицш морфологиатә принцип инақәыршәаны) иотәуп аиҳа хәа, егырт рәы еиҳа хәа:

ацх аиҳа амш еиҳауп, цыгцх аиҳа сынтәа ихьтоуп; аха: сара сеиҳа, үеиҳа, беиҳа, леиҳа, иеиҳа, шәеиҳа, реиҳа, ҳаиҳа.

10. Уи иаларәашәятәым ахаәытә цынгылақәа зцымло атагылазаашәятә цынгыла иаҳа (ақәыгәгәара антәамтәәы игылоуп!), уи ахаәырбагақәа ацлазом, еснагь иаҳа хәа иолатәуп:

иаҳа деигьуп. иаҳа дыгцшзоуп, иаҳа-иаҳа ихьтахоит.

Аицаaira иеи аоышьа

1. Зышьаҗа аи/еи хәа иалаго акацарбатә формақәа рәы асубиект ма игиоу аобиект арбага и ианарцшуа ажәа ишиашоу акацарба аңхәа игыламзар, аамтәқәеи аркынаақәеи зегыы рәы (егырт акацарбақәа зегыы рзеицш морфологиатә система инақәыршәаны) иолатәуп аицаaira иеи, (аңхәа игылоу асубиект ма игиоу аобиект рбага и- иб-жьажьны - еи- хәа акәымкәа):

- и-еисуеит агәы (иәғшә.: и-шәоит агәы),
- и-еицәажәоит ахәса (иәғшә.: и-цәажәоит ахәсақәә),
- и-еиҗаргоит ашәкәы (иәғшә.: и-аархәеит ашәкәы),
- и-еибырхәеит амаза (иәғшә.: и-рхәеит амаза),
- и-еихәаҗшуеит дара (иәғшә.: и-хәаҗшуеит дара).

Ус акәымкәә, зышьәтә аи/еи- хәә иалого акаҗарбақәә рәы апрефикс и- иаанарҗшуа ажәә (асубиеқт ма иҗиоу аобиеқт) акаҗарба аҗхәа игылазар, еғьырҗ акаҗарбақәә зегьы рыкны ишыкоу еиҗш, иотәзам и:

- агәы еисуеит (иәғшә.: агәы шәоит),
- ахәса еицәажәоит (иәғшә.: ахәса цәажәоит),
- ашәкәы еиҗаргеит (иәғшә.: ашәкәы аархәеит),
- амаза еибырхәеит (иәғшә.: амаза рхәеит).

2. Зышьәтә аи/еи хәә иалого акаҗарбақәә иеилкаам (аинфиниттә) формақәә зегьы рәы иолатәуп азыкашьәтә префикс и (еғьырҗ акаҗарбақәә зегьы ирзеиҗшу аҗқара инақәыршәәны).

- иеисуа агәы (иәғшә.: ишәо агәы)
- иеицәажәо ахәсақәә (иәғшә.: ицәажәо ахәсақәә)
- иеиҗарго ашәкәы (иәғшә.: иаархәо ашәкәы)
- иеибырхәо амаза (иәғшә.: ирхәо амаза).

3. Иеилкаам (аинфиниттә) аформақәә рыла ишьәқәылоу, зышьәтә аи//еи хәә иалого ажәә - терминқәә рығьгы иолатәуп азыкашьәтә префикс и:

- иеиҗацуа, иеиҗамцуа, иеилоу, иеилам, иеицааиуа,
- иеижәлантәу, иеиҗагылоу, иеиҗагылам, иеибарку,
- иеибаркым, иеилкаау, иеилкаам.

12. Зышьәтә аи / еи хәә иалого акаҗарбақәә рарлахәыратә формақәә зегьы рығьгы иотәуп асубиеқт ма аобиеқт

арбага и, уи ианарцшуа ажәа арлахәыра ацхәа иангылам
(иангылоу иотәзам):

иеисуа инеиуеит ахәыцқәа (иаәшә.: ахәыцқәа еисуа инеиуеит)

иеицәажәо игылоуп ахәса (иаәшә.: ахәса еицәажәо игылоуп)

иеицәганы иалгеит ашәкәы (иаәшә.: ашәкәы еицәганы иалгеит).

4. Аицааира иеи олатәуп: зышьәта аи / еи хәа иалаго ажәақәа рәы а-3-тәи ахәфы, азацә хыцхьазара, ахацәа рыккласс адхаларатә форма анаарцштәу:

иеимаа, иеидара, иеиха, иеиба, иеицәга, иеицәырцаа, (арака егырт ахәфырбагақәа сеимаа, уеимаа, реицәа... умоыр шәмуа еицш, иаузом ахәфырбага и амыюрагы: иеимаа).

А з г ө а т а. Алитературатә бызшәафы аицааира иеи ахәтыцан еи анахдыло рәцәоуп азыхәан, урт ао-варианткгы макьана гхас игхьазатәым.

Аицааира иа ашышьә

1. Аицааира иа - иназаны иахтысзом апрогрессивтә асимилиация азыхәан, еснагь импсахкәа (ие, е - хәа акәым-кәа) иа хәа иолатәуп:

абзиа, ибзиақәа, абзиара, бзиарак, агәабзиара, бзиапа, еааныбзиала, абзиараз.

аиатча, аиатчақча, сиатча, уиатча, ииатча, иацча, иацчақ, аиатчәшәшә, сиатчәшәшә, иацчақчақ, ииатчәшәшә, иацчақ, караза, иацчаңча,

аиаша, аиашара, ариаша, иашақ, иашас, аиашақча, сиаша, уиаша, хиаша, ииаша, ииашаны, ииашамкча, ииашацкәны, ииашоуп, ииашам;

аиашья (аешья акәымкча!), аиахәшья (аехәшья акәымкча!), аишьцча (аишьцча, аешьцча акәымкча!), аихәшьцча (аиахәшьцча, аехәшьцча акәымкча!), еишьцчақ, еихәшьцчақ, еихәшьцчақчақ, иашьас, иахәшььас;

иахья, иахьей, иахьантәарак, иахьарнахьыс, иахьәены, иаха, иахей, иахантәарак, иахарнахьыс, иацы, иацуха, иацынтәарак, иацырнахьыс, иаразнак, иаразнакьцкәья;

ианагь (енагь акәымкча!), ианакәызаалак, иахьякәызаалак, иарбанзаалак;

иага зундаз, иага схәандаз, иага ухәаргьы, иага угәакьргьы, // иагья схәаргьы, // иагья зургьы;

иагьихәейт, иагьыкайтцейт, иагьиашоуп, иагьбзиам, иагьыцәгьам (егьихәейт, егьыкайтцейт акәымкча!);

иаха, иахагьы, иахарак, иаха-иаха.

2. Иа > ие > е ассимилиациеи аилалареи апроцесс на-заны иахьхамоу ажәахьрәиараатә префикс есь! әфь еснагь е ялатәуп:

есь - (иасы): еснагь, есены, есыуаха, есымза, есышықәса, ескьрынгьы, еснагь, есаашар;

3. Атәым бызшәахьтә иаагоу ажәақча рәы иа мыңсахкча иялатәуп:

- диалект - адиалект
- диалог - адиалог
- авиация - авиация
- афилиал - афилиал.
- диаспора - адиаспора.

Абжыыка а анаос абжыыкабжа у ангылоу, арегрессивтә ассимилиация (ашьтахь игылоу ашьтыбжь апхъатәи иа-нырны иара ианеипшнатәуа) иахкьаны, аицаaira ау еиха-рак ииасуеит оу ахь, аха позициякәак рәы ишыкоу ау хәа иаанхоит.

Ау мыңсахкәа, ишыкоу иолатәуп:

1. Зышьаҗа ау - хәа иалаго ажәакәа рзеипш формаҗы: (арака арт дәәа а-к рыцлазом, шәахә.хыхь):

аура, аурақәа, аула // ауапа, аулақәа (аулапақәа), аума // аумама, аумамақәа, аурыс, аурысцәа, аура (әәаора), аурақәа. (Уи ашьаҗатәи ау егырт аформақәа рәы икалоит оу- хәа соура, оурыла).

2. Абжыыкабжа у апа иалаго ажәакәа рзеипш формаҗы:

аус, аусқәа, аусура, аусуры, аусуцәа, (иашам аусуо-цәа) аутра, аутрақәа, аутратыхқәа, ауаоы, ауаа, ауаа-ажәлар.

(Уи азеипш префикс а нхазом егырт аформақәа рәы:

аус, аха сус, хус, усуп, усда, усурак;

аутра, аха утрак, утрада, сутра, хутра).

3. Ау- ала иәлаго ажәа амаҗәар класс азаҗә хыҗхьазара а-3-тәи ахаҗы адхаларатә цәкы амазар:

аоны аурә, амал аура // аиура, аҗара, аушьа // аиушьа.

4. Астатикатә каҗарба ауп // оуп ауп хәа хазы иолатәуп, изыдхәалоу ажәа иеилкаау ма азеипш формаҗы игылазар. Ус анакәымха, иолатәуп ууп хәа, изышьагылоу ажәа иа-лаҗаны:

куа

абри адгыыл ауп иеимаркуа, иаэшә.: дгылуп иеимар.

абри асны ауп дзышьтоу иаэшә.: онуп дзышьтоу

абри абна ауп излацәажәо иаэшә.: бноуп излацәажәо.

Астатикатә кацарба ауп ақхьа ахафьтә хьызцынхәрақәа ангылоу, а-3-тәи ахафьы азатә хьықхьазара амаҭәар класс афьы иолатәуп ауп хәа, егырт ахафқәа рфьы оуп хәа:

сара соуп, бара боуп, уара уоуп, иара (ахацә) иоуп, лара лоуп, шәара шәоуп, аха иара (ала) ауп, хара хауп.

5. Аицаaira ау ақхьа ацыбжьыка х- гылазар:

ахауа, хаура, ахау?, алахау? хаурыс.

6. Абжьыкабжа у ақхьа -аа-к гылазар:

ихаауп, ицаауп, ибаауп. ибаау?

7. Аицаaira ау ю-цырак ианеиоыршо:

иауеит. ць:рапа ишоит: *иа-уеит* (иаэшә. *ио-уеит*)

иауазеи? ць:ралә ишоит: *иа-уа-зеи?* (иаэшә. *и о-у-зеи?*)

8. Атәым бызшәахьтә иаагоу абжьыка у - ала иалаго ажәақәа рзеипш формафьы:

ауанҭа, ауанҭақәа; ауниверситет, ауниверситетқәа; ауада, ауадақәа.

Ари азеипш префикс а нхазом егырт аформақәа рфьы:

уанҭак, суанҭа, уанҭақәак;

уадак, суада, хуада, уадақәак;

университетк, университетқәак).

9. Ау - хэа иалаго атэым бызшэахьтэ иаагоу ажэақэа рэы ау - шыкоу иаанхоит аформақэа зеггы рэы:

аудитория, аудиторияқэа, хаудитория, аудиторияқэак.

Аицааира ау оу хэа иолатэуп:

1. Иеикэыпхъазоу атагылазаашьяқэа (ау аэы а ианамам: азеипш, адхаларатэ, амаэтэар класс ахаэырбагатэ функция, ау аҗхья х, - аа - аныкам, ау ю-цырак ианеиоырымшо) анык-ам, ажэа апозицияқэа зеггы рэы: аҗхья, аюнуцка, антэамтэаэы:

аура, аурақэа, аха: соура, боура, шэоура, оурала // оурыла, оурада;

ала ауп, аха сара соуп, боуп, шэоуп, роуп, хауп, соу-ма?, боума?, оума? иоума? хаума? ала аума?

иноуҗеит, илоуҗеит, ихоуҗеит, ишьтоуҗеит, ишьтаҗеит;

аума, аумақэа, хаума, аха: оумак, оумашэа,

дхауп, ибзауп, аха: имроуп, илоуп, иныхоуп, дыоноуп, дтэоуп;

сароу, бароу, шэароу, аброу, аха аҗхау?

Гэдоу, Гэдоута, Члоу, Псоу, Нарцъхьоу.

Аицааира уа аоышья

Аицааира уа иназаны иахтысзом апрогрессивтэ ассими-лиация азыхэан, еснагь имҗсаххэа иолатэуп:

уажэы, уажэыцэкья, уацэы, уацэашьтэхь;

ауаоы, уаоык, уаоыда, ауаа;

ауалыр, уалырк, ауадыхэ, уадыхэда;

Абжыыка ы аюышыа

Ақсуа оыраёғы зегғы рейха иуадаюу зцаараны икоуп абжыыка ы аюышыа. Тоурыхла ы - нас икалаз, абжыыка а иахылёиааз хәа ирхьазоуп, быжыгашьяалагы уи цсьеуп, икьяәуп, итшәоуп, егырт абжыыкақәа реицш моашьяарада икказа иуахазом, ақәыгәгәара анацәызлак, ацыракалара иааннамкылозар, еихарак ибыжшәоит, ақәыгәгәара анамоуггы, ажәақәа рхәаәғы егырт абжыыкақәа ирылазуеит. Ақәыгәгәара змам ы ажәағы позициак наунагза иадхәа-лам, ицәырцуеит ацыбжыыкақәа реикәытхагас. Цыбжыыкак иадамзаргы ацыбжыыкақәа змоу ашыаґа иацлар ма иагхар, ы-гы атыц ацсахуеит, иеитәнеитасуеит, уи азгы ы "ицәыркыа-цәырасуа" хәа иашьтоуп.

Ақәыгәгәара змоу абжыыка ы аюышыа

1. Ақәыгәгәара змоу абжыыка ы олатәуп иахьхахауа зегынцъара, абжыыкабжақәа и, у ианрывагылоу ада:

*ахы, ахылла, адәы, аньиха, ацаюы, ахыы
Ацсны, аныхәара, аыхра, атысра.*

2. Абжыыкабжа и ацхьагы ашыахьгы (икоуп, аха аюышыа армариаразы) иолатәым абжыыка ы:

иотәым

абныи

ихыухуеит

амхыи

иотәуп

абни

ихухуеит

амхи

<u>акыи</u>	<u>аки</u>
<u>ачақыи</u>	<u>ачаки</u>
<u>аиын</u>	<u>аин</u>
<u>аиыка</u>	<u>аика</u>
<u>иыбла</u>	<u>ибла</u>
<u>иыпоит</u>	<u>ипоит</u>
<u>иыухәаз</u>	<u>иухәаз.</u>

3. Абжыкабжа ү аҗһагы ашьтахьгы (икоуп, аха аюышьа армариаразы) иолатәым абжыка ы:

<u>иотәым</u>	<u>иотәүп</u>
<u>адыу</u> , <u>дыубеит</u>	<u>аду</u> , <u>дүбеит</u>
<u>ихыухеит</u> , <u>ишьтыухеит</u>	<u>ихухеит</u> , <u>ишьтухеит</u>
<u>мхыүп</u> , <u>амхыү?</u>	<u>мхүп</u> , <u>амхү?</u>
<u>акыү</u> , <u>әәакыү</u> , <u>әакыүп</u>	<u>акү</u> , <u>әәакү</u> , <u>әакүп</u>
<u>чақыүп</u> , <u>ачақыү?</u>	<u>чакүп</u> , <u>ачакү?</u>
<u>ауыс</u> , <u>ауытра</u>	<u>аүс</u> , <u>аүтра</u>
<u>уыбла</u> , <u>уымоа</u>	<u>үбла</u> , <u>үмоа</u>
<u>уыпоит</u> , <u>уыюеит</u>	<u>үпоит</u> , <u>үюеит</u>
<u>уыи</u> , <u>уыibeит</u>	<u>үи</u> , <u>үibeит.</u>

4. Ахыызка азацә хыҗһазара анцәамтәәы игылоу ақәы-гәгәара змоу абжыка ы ызуеит арацәа хыҗһазараәы, ақәыгәгәара асуффиксқәа -қәа, -цәа рахь ианиаслак:

адәы - адәқәа, аты - атқәа;
ахы - ахқәа, азы - азқәа

Ахыызка ашьаҗа ю-цыбжыкак рыла ишьақәгылазар:

1) ажәақәак рышьаҗа аонуцка ицәырцуеит ацыракатцага ы:

абжыы - абыжьқәа (а-быжь-қәа);
акды - акыдқәа (а-кыд-қәа);
ацкы - ацыкқәа (а-цык-қәа);
аюны - аюынқәа (а-юын-қәа).

2) ажэақәақ рышьаҭақәа шыкоу иаанхоит:

амхы - амхқәа (амх-қәа)

аҭсы - аҭсцәа (аҭс-цәа)

амҭы - амҭқәа (амҭ-қәа).

Арҭ ажэаформақәа рышьа арбатәхоит аишааыратә жәар аҭы.

5. Ажәа азеицш префикс а ақәыгәгәара анақәшәо, уи ахаҭытә формақәа рҭы ақәыгәгәара ацыргәас ицәырцуеит абжьыкақәа ы/а:

ала: сыла, была, пыла, шәыла, рыла, ҳала, у(ы)ла, и(ы)ла, (ацыхәтәантәикәа рҭы ы аааозом);

аҭара: сыҭоит, быҭоит, дыҭоит, шәыҭоит, ҳаҭоит, у(ы)ҭоит, и(ы)ҭоит;

Убарҭ ажәақәа рышьаҭа а-цыбжьыкақ рыла иалагозар, ицәырцуа ы/а инарыгзоит а-функциак: 1) ақәыгәгәара ацыргәара, 2) ацыра акаҭара:

ацла: ац-ла, сыц-ла, быц-ла, пыц-ла, шәыц-ла, ҳац-ла, у(ы)цла, и(ы)цла;

ақәцра: сықә-цуеит, бықә-цуеит, шәықә-цуеит, ҳақәцуеит, у(ы)қәцуеит, и(ы)қә-цуеит

6. Ашьтынгылақәа азы, аҭы, раҭхәа игылоу ажәақәа ирыцланы, рынцәамтәтәи ы анҭсыехогы, иназаны, ы шырыцу иолатәуп:

аҭыжьразы (аҭыжьраз акәымкәа),

анеиразы (анеираз акәымкәа),

асқралаҭы (асқралаҭ акәымкәа),

*ахыпхьазарафьы (ахыпхьазараф акэымкэа),
ашкол афьы (ашкол аф акэымкэа).*

7. Ажэидхэалафьы апхьатэи ажэа анцэамтафьы игылоу абжыка ы ылатэуп, ахэараан уи иашьтанеиуа ажэа алагамтатэи абжыка ианалазуагы:

*аоуы еикэатэа (иаххэоит: аоуеикэатэа),
акэты амаха (иаххэоит: акэтамаха),
ашьапы аца (иаххэоит: ашьапаца),*

8. Акацарба алагамтафьы игылоу, ақыгэгэара змоу абжыка ы ылатэуп, ахэараан уи апхьа игылоу ажэа анцэамтатэи абжыка ианалазуагы:

*ашэкэы ыкэуп, азкэа ылгоуп, арацэа ыцоуп,
амхы ылоуп, ашьата ыцихит, асы ыкэцит.*

Азгэата. Ақышэхаргыержьратэ цыбжыкакэа гэ, кэ, кэ, гэ, хэ, кэ рыварафьы абжыка ы аоышья хазчыданы шэахэ. цака, ацыбжыкакэа роышья ахэтафьы.

Ақыгэгэара змам абжыка ы аоышья

1. Ажэа алагамта инаркны цырак афьы хца (ма инареиханы) ацыбжыкакэа анеивагылалак, еихарак актэи ао батэи ацыбжыкакэа рыбжьара ицэырцуеит ацыракацага ы:

абжы: сыбжы (цырала ишоит : сыб-жы), быбжы (быб-жы), лыбжы (лыб-жы), шэыбжы (шэыб-жы), рыбжы (рыб-жы), у(ы)бжы (у(ы)б-жы), и(ы)бжы (и(ы)б-

жбы), хабжбы (хаб-жбы), быжьцас (быжь-цас), быжьхэак (быжь-хэак), а-быжь-хэа;

амхы: сымхы (сым-хы), бымхы (бым-хы), лымхы (лым-хы), шәымхы (шәым-хы), рымхы (рым-хы), у(ы)мхы (у(ы)м-хы), и(ы)мхы (и(ы)м-хы), хамхы (хам-хы), мыхцас (мых-цас), мыххэак (мых-хэак);

апшра: сылшуеит (сылш-уеит), былшуеит (былш-уеит), дылшуеит (дылш-уеит), у(ы)лшуеит (у(ы)лш-уеит), и(ы)лшуеит (и(ы)лш-уеит), халшуеит (халш-уеит);

Цырак афы лш-цыбжбыкак анеизо, ы цәырцуеит ао-батәи ахлатәи ацыбжбыкакәа рыбжъара:

акны: сыкны (сык-ны), аха: ркынгы (ркын-гы), хкынгы (хкын-гы);

абара: дызбеит (дыз-беит), аха: дсымбеит (дсым-беит), дрымбеит (дрым-беит);

апшра: дылшуеит (дылш-уеит), аха дзылшуам (дзылш-уам);

артәра: исыртәит (и-сыр-тәит), аха исмыртәит (ис-мыр-тәит);

ахъз: ахъызка, аха ахъзымхәа.

2. Ахаәырбагақәа зцылс әжәаформақәа рәы егырт ахаәқәа рнаос ицәырцуа ақәыгәғәара змам ацырақацага ы ацынхәрас арацәа хылхъазара ахаәырбага х аварәфы ицәырцуеит абжбыка а:

амфы: сымфы, шәымфы, рымфы, аха: хамфы

аора: сыюеит, быюеит, шәыюеит, аха: хаюеит (ари әжәа ашьаҭа цыбжбыкак ала ишьақәгылоуп, аха уажәтәи аамҭа анцәамҭа уа анацлалак, ацырафы икалоит 3-цы-бжбыкак с.о.у., б.о.у., избанзар арака у бжбыкабжоуп, уи ианагоит - ицыбжбыкоуп, ацыра азыкацом).

Егырт ахафырбагақа рнаос ацыракацага ианыкам ы (х-цыбжьыкак ианеикәымшәо ацырағы), икам а ахафырбага х аварағы:

ахы: схы, бхы, ухы, ихы, шәхы, рхы, ххы
апра: соит, боит, уоит, шәоит, иоит, хоит
ағы: сеы, беы, уеы, шәеы, иеы, хеы

(арака иаагоу ахафырбагақа и,у бжьыканазоуп, избанзар рхала ацыра карцоит. Урт ирызкны шәах.: и,у рюшыа акны).

Азгәата: Хых изыхцәажәоу апроцесс - цырак ағы хқа ма инеиханы ацыбжьыкақаа рыбжьара абжьыка ы ацәыртра - ацәажәаратә бызшәағы, шамахамзар, итәшәынтәалахәит, арака адиалекттә еивгарақәагы хәмазам, ацырағы иахьахәтоу системала иааоуам акәымзар.

3. Ажәа антцәамтәағы акәзар (ацыра антцәамтәагы уахь иналацаны), ақәыгәгәара змам ы имацымкәа ажәақәа рғы иахдылоит ю-цыбжьыкак рыбжьарагы (х-цыбжьыкак анык-амгы!), убасгы иолатәуп:

азыс, ажыц, ахыз, анамыс, амацәыс, азын, акәын, акәым, илыгын, иқәын, иқәыз, изгымыз, уалтамьж.

ы еихарак ирацәоуп иеипшу ма иеизааигәоу ацыбжьыкақаа рыбжьара:

абыб, абыбра, абыбыш, абыбыц, агыды, арагыд, адыд, агәыгәым, амыг, Кындыг, ашьышь, ашьыжь, ашыш, ацәыцә, ацәыцәы, ацыцындра, ацәыцәы, ацәыцәыра, азызымкра, ахәыхәикра, акьыҫымыҫра, ахәыпызыпра, ахәыцымыцра, ахәычы, ахәычымыч, абгызыр, ахәтыр.

Азгәата: Абри аҫагылазаашьа - ю-цыбжьыкак рыбжьара абжьыка ы аказаара абызшәағы итәшәынтәалам, ацәажәарағы апрағы ирацәаны иахдылоит ы аныкоуи иа-

ныками вариантқәа (амш // амыш). Абри апозицияәы ауп адиалекттә еивгарақәа иаҕа иахьахдыло: бзықтәи адиалект аәы иаҕа ирацәоуп абжыка ы анбыжьшәо вариантқәа. Аха инацшыны иазгәатәтәуп: акацарбатә формақәа рәы: акәын, акәым, икәыз, дылшуеит, дымпшит, дыз-зылшыз убас ицегыгы, ы ахархәараәы иказам адиалектә еивгарақәа.

4. Ацыбжыкақәа рхықхызара анеикароугы, абжыка ы аказаарей акамзаарей ахықшуп ацыбжыкатә еицаарақәа рказшыа:

быжьба икоуп ы, лшьба икам ы,
абызшәа, атызшәа, икоуп ы, алсшәа, алшәма, алста
 икам ы,
абызқәа икоуп ы, апцқәа икам ы,
быжьра-быжьцәа икоуп ы, лшь-цәа икам ы.
абылра икоуп ы, аха ашьтра - икам ы.

5. Абжыка ы юлатәым иеицшым ацыбжыкақәа юбарыбжара (ацәажәараан аюварианткгы шыкоугы):

<u>иотәым:</u>	<u>иотәуп:</u>
<i>амыш</i>	<i>амш</i>
<i>амыч</i>	<i>амч</i>
<i>ахыыз</i>	<i>ахыз</i>
<i>ацых</i>	<i>ацх</i>
<i>амышә</i>	<i>амшә</i>
<i>ацыхь</i>	<i>ацхь</i>
<i>ахәышә</i>	<i>ахәшә ...</i>

Урт зегы арбатәхоит аиашаыратә жәар аәы. (Иара убасоуп ы назаны изцәыызхьоу ацыбжыкатә комплексқәа рәы: ахш, алш, ацәалшь, акалшь, ацгәалс, ажәабжь, ашәт, адауалшь.

6. Ацыракацага ы иахьахәтоу зегынцъара июлатәуп, аха иаҕа иацклапштәуп цыбжыкала иалаго ажәақәа рәы,

избанзар бжыыкала иалого ажэакэа рэы ацыбжыыкакэа
нак-аак иеихшахоит цыралэ:

амыцхэ // амцхэ, аха мыцхэы
амч, амчкэа, амчра, аха мычкэак, мычрак
ахтхэаа // ахытхэаа, аха хытхэаак
акны, акнытэ, аха рыкнытэ, шэрыкнытэ
ахыпшра // ахыыпшра, аха хыыпшрала, хыыпшрада
ахэышэтэра // ахэшэтэра, аха хэышэтэыртэк
амш, амшкэа, аха мышла, мышкы
атх, атхкэа // атыхкэа, аха цыхла
аешыра, аешыракэа, аха еышыроуп

7. Ацыбжыыкакэа рацэаны цырак реикэшэара аныкам-
гыы, ы олатэуп уи ажэафэы ихадам акэыгэгэара анакэ-
шэоггы:

ашэарыцао, арцына, анасылда, ахазына.

8. Абжыыка ы олатэуп аморфологиатэ функция анамоу,
ианеилнахуа акацарба. иеилкаам ииасхэоу аамтэи ар-
лахэыратэ формей:

уи сыман сара, аха уи сыманы снейуан;
Ипшкэз ахэыцы длыман, аха днеиуан, ахэыцы длыманы;
Икахэз абирак шытыхын, аха абирак шытыхны иркын.

9. Зышыата цыбжыыкала инцэо, асуффикс -о(ы) зцыло
ахыызтэ формакэа рынцэамтэафэы иотэуп абжыыка ы, уи
акэыгэгэара анакэымшэоггы:

аибашыра - аибашыы;
ахысра - ахысыы;
атыжыра - атыжыы.

(иәшә.: ы юйтәзам зышыага бжыыкала инцәо ахызыкәтә формақәа рәы: ашәахәәо, аңхәо, аныкәо).

10. Ажәа аструктурафәы ақәыгәгәара атың азтәоуп, уи хыыпшымы, ажәаформафәы иара атың аңсахыр, убри инақәы-ршәаны имоақысуеит уинахыстәи цырала ашарагы, ацыра кәтцә, ақәыгәгәара шытызхуа ы аитәнеитәсрагы:

апшрә: сылш-уәит, сбыр-пшуәит, сыб-зылш-уәит, сзы-бзы-пшуам, са-ны-бзы-пшыз, са-ным-пшыз, сшым-пшыз, сыз-мыр-пшыз, и(ы)б-зым-пшыз, са-хьын-за-быр-пшыз, сыб-зылш-гәы-шьом, сзы-бзым-пшы-зарг-гы убас ицегы.

11. Ацыракацага ы цәырцуеит ажәеилацафәгы, ажәеид-хәалафәгы, урт қәыгәгәарак ианеиднакыло:

Алсынтәыла, акыцымгьал, акәыдырлао, ағыхымта, ахыцырта, ацысымоас, ахысымоа; бгыгьақсан, абыгь юәжь, (иәшә. абгы иатцә), абыжыткьа (иәшә. абжы хаа).

Азгәата 1. Зеипш пқарала цырак афәы иеивагыланы иеибачхазом хпа (ма иеиханы) ацыбжыыкақәа, аха уи иалхәдааны х-цыбжыыкак анахдылақәогы ыкоуп ажәақәа рәы, ацыбжыыкәтә еицааирақәа рказшьеи, адиалекттә цыдарақәеи ажәа ахәашья (ирццакны) атемпти ирыбзоураны:

апстхәа, апстхәыстра, амартхә, ахымызг, Дәырпшь, ибжыылхт, ибжыадырзт, фымт-псымышьт, цыгәхыршәт уб. иц.

Иеиларюашьатәым ацыбжыыкақәа рхыпхьазара ажәа акни, ацыра акни: ажәа акны абжыыкақәа рыбжьара ацыбжыыкақәа хпагы (еихангы) иахдылар ауеит, аха ажәа цырала ашараан, урт нак-аак иеихшахоит:

ашьямтлахә, цырала ишоит: а-шьамт-лахә
амартхәқәа, цырала ишоит: а-мартхә-қәа
апстхәыстра, цырала ишоит: апст-хәыст-ра.

Азгәәтә 2. Иахьатәи аңсуа ажәәкәә реилазаара ахаса- бала ацыбжьыкакәә реикаытхагас иахдыло ы "ицәыртцауа хәа хашьтоуп. Аха анкьаза уака абжьыка ыкан, избанзар тоурыхла ажәытәтәи аңсуа шыагәыткәә бжьыкала итыр- тәаан, цыбжьыкацыпхьаза абжьыка а рыцын хәа ипхьа- зоуп. Уи ацыбжьыкакәә зегьы иахьрыцыз азы, ацакеио- дырааратә (афонематә) функция амамызт, уи иахкьаны иахтысит аитакракәә рацәаны : цьара ибыжьшәеит, цьара абжьыка ы ахь ииасит. Аюыра ахьзаанза ари апроцесс иах- наркьацәеит, ацыбжьыкакәә рацәаны цьарак иеикәшәо иалагеит. Аңсуа цыбжьыкацыпхьаза ацакы аарцшра зла- рыду ала, урт дара-дара еиырны, ипсьөымхарц ма иб- жьымшәарц азы ирыбжьагыло иалагеит афонематә цакы змам абжьыка ы. Ишдыру еицш, абжьыка шака иазааигәоу акара иназоуп, игәгәоуп ацыбжьыка апозиция, абыжьгара. Убри иахкьеит ацыракацага "ицәыркьа-цәырасуа", ақәы- гәгәара змам абжьыка ы ацәыртца.

Азгәәтә 3. Излалшо ала итышәныртәалатәуп ацы- ракацага ы аюышья. Аха уи излауадаоу ала, еикәша- хәтрала иаццоуп аңкара: макьана гхас ипхьазатәым ақәыгәгәара змам ацыра кзцо ы аказаареи акамзаареи.

Абжьыкабжакәә и, у роышья

Аңсуа графикаәы иарбоу абжьыканазакәә и, у роуп, аха аңсшәа афонематә еилазаашьяәы еихарак иахдыло аб- жьыкабжакәә (ацыра ззыкамцо) и, у роуп.

1. Ашьтыбжькәә и, у хәашьялагыы (пықәсылара рымам- кәә) абжьыка назақәә ирзааигәаны, ацыракацарагыы рылшо иахьыкоу позиция зацәык ағы ауп: ажәа ала- гамтағы и, у рхала, дәәа бжьыкак ма цыбжьыкак рыцымкәә, ацыра аныкарцо. Асеицш атагылазаашья аныкоу - и, у ақәыгәгәара рықәымшәо, адхаларатә цакы рыманы ма ахаәкәә аазырцшуа префикскәаны ажәа аңхьа иангылоу,

иашътанеиуа ажәа цыбжьыкак мацара ала ианалаго (апсуа цырашара аҗкарақәа рыла о-бжьыкак ирыбжьағылоу ацыбжьыка еснагы иашътанеиуа абжьыкахь ииасуеит) ауп:

- и-напы, у-напы; и-хаҗа, у-хаҗа;
- и-ныха, у-ныха; и-па, у-па;
- и-цеит, у-цеит; и-каҗаит, у-каҗаит;
- и-иашоуп, у-иашоуп, и-уада, у-уада

(арака ашьтақәа рәы икоу и,у бжьыкабжақәоуп, ацыра рзыкаҗом, ажәакала ицыбжьыкақәоуп).

2. Абжьааҗны: ашьтыбжьқәа и,у рхала акәымкәа цырак ағы бжьыкак ма цыбжьыкак ирыцны ианахдыло, урт бжьыкабжақәоуп, үи ианагоит ицыбжьыкақәоуп, ацыра рзыкаҗом. Аха ара хадара злоу - ацырағы иарбанзаалак бжьыка назак ыкамзар, егырт ацыбжьыкақәа цырак ианеикәшәалак ишыкоу еиҗштәкәа, и,у рыварағы (раҗха ма рышьтаҗ; ацырақалара аҗахра инакәыршәаны) ицәырцуеит ацыра казцо абжьыка ы. Аракагы абжьааҗнеиҗш (шәахә.ыхь), егырт ахаҗқәа рәы ицәырцуа ы ахатыҗан ахағырбага х - аварағы ицәырцуеит а, х - аварағы а аныкам, егырт ахаҗқәа рәы и,у рыварағы икалом ы:

анцәа: сынцәа, бынцәа, лынцәа, шәынцәа, рынцәа, уынцәа, иынцәа, ханцәа, (иәшә.: сцәа, бцәа, үцәа, ицәа, хцәа - икам ы/а, избанзар ацырағы о-цыбжьыкак роуп икоу).

амцара: сымцеит, бымцеит, дымцеит, шәымцеит, уымцеит, иымцеит, хамцеит (иәшә. сцеит, үцеит, ицеит, хцеит - икам ы/а , избанзар цырак ағы о-цыбжьыкак иреиҗам).

3. Ашьтыбжьқәа и,у акәыгәгәара рзыныкәгазом (ажәа аҗха рхала иказаргы!), дара злоу ацырағы акәыгәгәара ацыргәас икоу абжьыка ы ауп (арака ацыбжьыкақәа рхыҗхызара аҗагылазаашәа аҗсахазом):

әла: сыла, была, лыла, рыла, у(ы)ла, иыла, хәла

апара: сыпоит, быпоит, дыпоит, шәыпоит, у(ы)поит,
иыпоит, хапоит.

Ашыага алагартаәы о-цыбжыкак анеикәшәо, ақәыгәгәарагы аныкоу, абжыка ы инанагзоит о-функциак: ацыракацара, ақәыгәгәара ацыргәара:

абла: сыбла, быбла, лыбла, рыбла, уыбла, иыбла,
хабла

ақәцра: сықәцует, бықәцует, шәықәцует,
у(ы)қәцует, и(ы)қәцует, хақәцует.

4. И,у цырак аәы ианеивагылоугы, рюбагы бжыкабжақәоуп, ацыра рзыақом, уи азыхәан ирыбжыагылоуп ы:

у(ы)и, у(ы)ибөит, и(ы)убөит, и(ы)ухәаз, адау(ы)и,
аи(ы)ура, и(ы)убаз, у(ы)ипоуп.

5. Хыхь иаагоу аәырқштәкәа рәы и,у еихарак ацыра маажәа алагамтаәы игылан азыхәан, ы урт ирышьтанеиуан, аха и,у ацыра антәамтаәы иангылоу, ы урт ираңгылоуп:

ад(ы)у, анд(ы)у, арц(ы)у, д(ы)ууазә, д(ы)удыруеит,
ахыи, агәри, абжыыи, акыи-акыи,
и(ы)мыухыит, и(ы)мыихыит, ин(ы)ихыит, ин(ы)ухыит.

6. И,у цырак аәы егырт иарбанзаалак бжыка назак ианрывагылоугы, урт, хәарада, ибжыкабжақәоуп:

уара, иара, иоуп, уоуп, цоуп, ацеи (урт рюшыа удааорак амазам, арака хзыәғлымхау и,у ирыцу ы аюшыа ауп!)

7. Хыхь иаагоу аәырқштәкәа ишыакәдыргәгәоит, шака ирацәаны иахдыло, шака иудааохо абжыка ы аора аб-

жбыкабжақәа и,у рыварафы. Убри иахкьаны ачышыа армариаразы, еикәшахатрала избоуп и,у рыварафы иаамыюларц ацыра казцоггы, ақәыгәгәара ныкәызгоггы ы:

*сынцәа, бынцәа, шәынцәа, аха: үнцәа, инцәа;
 сымцеит, бымцеит, шәымцеит, аха: үмцеит, имцеит;
 адү, андү, дууаза, дүдыруеит,
 ахи, агәи, адәи, абжьи, аки-аки, ихүп, ижьүп, идәүп,
 имухит, имихит, инихит, инүхит, ишьтүхит, ишьтихит,
 үи, үибейт, иүбейт, иүхәаз, адаү, адаүи, аүс, аүтра,
 айг, аика, аин.*

Азгәатә. Хыроа аталатәуп и,у злоу ацырафы, акөымкәа,урт рапхьатәи ацырафы игылоу иаамыюуа ақәыгәгәара змоу абжыка ы ииашаны ахәара, апхьара:

Иаасуеит:

*диасуеит
 аамта иасит
 ацыбжыка иасит
 диагоуп
 аәхәара иагоуп
 риацәа
 риатым
 риахәа
 риашьара
 суа
 әеуаю
 ацәуара
 аңсуак
 суаажәлар
 луазырра*

хапхьоит:

*дыиасуеит
 аамта ыиасит
 ацыбжыка ыиасит
 дыиагоуп
 аәхәара ыиагоуп
 рыиацәа
 рыиатым
 рыиахәа
 рыиашьара
 сыуа
 әеуаю
 ацәуара
 аңсыуак
 сыуаажәлар
 лыуазырра*

8. Акацарба аура адцаратә формаәы у ахала инхоит азы, азеицш ꝑкара иачыданы, ы аццаны июлатәуп:

Абыста уы! Аутәы уы!

9. Иеицтамцуа акацарба асубиекти иеицатцуа акацарба аобиекти аазырꝑшуа ахаәырбага и (Д- ариад иатәу) быжышәоит, уи акацарба аꝑхъа игылазар убри асубиекти аобиекти аазырꝑшуа ажәа, ус акәымкәа акацарба аꝑхъа иангылоу, инхоит ахаәырбага и:

*аамта цоит, аха ицоит аамта;
ахәычкәа збоит, аха избоит ахәычкәа;
ақәа ауеит, аха иауеит ақәа;
асы леиуеит, аха илеиуеит асы;
дара сзыꝑшуеит, аха исзыꝑшуеит дара
урт ныкәыргоит, аха иныкәыргоит урт*

(Ари аꝑкарахъ иацанакуеит Д-ариад ахаәырбагақәа змоу, зышьаҭа аи/еи ала иалаго акацарбақәагы: *амшын өисуеит*, аха *иөисуеит амшын*)

Иеицыло и-қәа рөышьа

1. Зышьаҭа и (ыи > ии > и) ала инцәо акацарбақәа рөы ииасхәоу иназоу аамта аформаәы иютәуп и-қәа юба, өгырт аформақәа рөы и-к:

*атира: итиуеит, итиуан, аха: итиит,
aira: диуеит диуан, аха: диит,
ажьира: джьиуеит, джьиуан, аха: джьиит,*

ашәира: дшәиуеит, дшәиуан, аха: дшәиит,
акъира: икъиуеит, икъиуан, аха: икъиит,
арира: иариуеит, иариуан, аха: иариит,
атәира: дцәиуеит, дцәиуан, аха: дцәиит,
ахацәира: дахацәиуеит, дахацәиуан, аха: дахацәиит.

2. Иеиҗацуа аҗацарба а-3-тәи ахаҗы, азацә хыҗхьазара асубиект рбага и-и, иҗиоу аобиект рбага и-и цырак аҗы иа-неикәшәалак, ибыжьшәоит руакы (иҗиоу аобиект арбага), убысгы иулатәуп:

иара сара избоит, исфоит, изгоит, исхәоит, аха: иара
иара ибоит, ифоит, игоит, ихәоит (иибоит, иифоит, иигоит,
иихәоит рхаҗыҗан).

Убасоуп ишыкоу егырт аамҗақәеи аркынаақәеи
рыҗыгы:

ибон, ибахьейт, ибазар, имбеит, ибал, ибанда уб. иҗ.
Аха иара убарт аҗацарбақәа алахәыратә формақәа рҗы,
ақәыҗәғәара змоу ы анрыбжыагылалак, ишыақәгылоит
ибыжьшәаз и, уи улатәуп:

ибейт, аха иыибаз, иааюуейт: иибаз
ифейт, аха иыифаз, иааюуейт: иифаз
игейт, аха иыигаз, иааюуейт: иигаз
ихәейт, аха иыихәаз, иааюуейт: иихәаз.

3. Ажәа аиаша астатикатә кацарба аформа анамоу,
азацә хыҗхьазара амаҗар класс а-3-тәи ахаҗы арацәа
хыҗхьазара а-3-тәи ахаҗы рсубиектқәа анаанарҗшуа,
иуәуп и-қәа аба (ахаҗырбагеи ашыаҗатәи):

аиаша: *сиашоуп, уиашоуп, диашоуп, аха: ииашоуп*
иара, ииашоуп дара.

Иара убас и-қәа оба өтәуп:

иаша ашьаҫа акынтә акалашьатә цынгыла анҳамоу:

иашаны иҳәоуп, иашаны иеиқәыршәоуп;
ииашоуп ианамоу ажәалагала афунқиа:

иашоуп, иахья аҫагылазаашья әакуп,
иашоуп, шәара аҫбабақәа жәбахьейт.

Иеицыло у-қәа рөышьа

1. Зышьаҫа у ала инцәо каҫарбақәак уажәтәи аамҫа рбага -уа анрыцлалак, -ууа аицаaira акны ибыжьшәоит ашьаҫатәи у, убасгыи иолатәуп:

аура (аҳамҫа): исоуейт, ироуейт, ишәоуейт (исоууейт аҫыңан)

иансоуа, ианроуа, ишроуа, ишырмоуа;

аура (акәа): иауейт, иауам, ианауа, ишауа, ишамуа (иаууейт аҫыңан)

аура (аус): изуейт, иууейт (ара аңхьатәи у ахаҫәа ркласс иахәҫырбагоуп), ируейт, иаауейт, ианызуа, ишызуа (изууейт аҫыңан)

Уажәтәи аамҫа акәымкәан егырт аамҫақәа рөы ашьаҫатәи у нхоит:

аура (аамҫа): исоуит, ироуит, ишәоуит, ироухьейт;

аура (акәа): иауит, иамуит, иаухьейт, иамуцт;

аура (аус): изуит, изухьейт, иааухьейт, иҳамуцт, ирымуцт;

аура (икалар ауейт): иауит, иамуит, иаухьейт, иаушам.

2. Ақацарба ароура уажәтәи аамта аформаәы инхоит ашьәтәтәи -ү-, уақа ү-қәа юба өлатәуп:

ароура: исроууеит, ишәроууеит, иброууеит, идроууеит.

3. Ақацарба ау(ы)ура уажәтәи аамта аформаәы иҳәуеит ү-қәа хқа. ү ашьәтахь ы зләхмыюуа ала:

ауура: иуууеит абга (ахацәа ркласс әәы цшь-ү-к калоит: уу(ы)ууеит уара).

Ацыбжыыкақәа рөышыа

Аңсуа бызшәәы ацыбжыыкақәа рхыңхызара шыра-цәоугы, урт рөышыәәы уадаура дук хдылазом, избанзар уарла-шәарла ада, урт ирыхтысзом иарбанзаалак исистематәу ашьтыбжытә позициатә еыңсахрақәа. Иеиҗацуа ақацарба ахаәытә рбагақәа рәы мацара иахдылоит аморфологиатә кәзшыа змоу ассимилиация - асубиект хәәытә рбагақәа рьцархара.

1. Иеиҗацуа ақацарба ашьәта ицару цыбжыыкала иалагозар, уи ианақәшәалак:

1) азацә хыңхызара а-1-тәи ахаәы асубиект рбага ида-гәу ацыбжыыка с.

2) арацәа хыңхызара а-1-тәи ахаәы асубиект рбага ида-гәу х.

3) арацәа хыңхызара а-2-тәи ахаәы асубиект рбага ида-гәу шә, урт рыхқагы цархоит:

1) с - ииасуеит з ахь: исгоит > изгоит, исуеит > изуеит

2) х - ииасуеит аа ахь: иахгоит > иаагоит, иахуеит > иа-ауеит

3) шә - ииасуеит жә ахь: ишәгоит > ижәгоит, ишәуеит > ижәуеит

2. Амапкратә аффикс м ипрефиксны акацарба ашыаатәи ицару ацыбжыкеи асубиект рбагеи ианрыбжыагылоу, асубиект рбагақәа шдагәоу иааныжыны иолатәуп:

1) исгоит > изгоит, изгом, изуеит, изуам, аха: исымгеит, исзымгеит, исымуит, исзымуит;

2) иахгоит > иаагоит, иаагом, иаауеит, иаауам, аха: иахамгеит, иахзымгеит, иахамуит, иахзымуит;

3) ишәгоит > ижәгоит, ижәгом, ижәуеит, ижәуам, аха: ишәымгеит, ишәзымгеит, ишәымуит, ишәзымуит.

Ақышәхаргыежыратә фонемақәа гә, қә, кө, хә, кә, гә
рышыа

1. Уажәраанза ақсуа алфавитаәы изыхәтаны иарбамыз, аюыраәы анбан у рываргыланы гу, ку, қу, гү, ху, кү хәа шытыбжытә комплексдас иаардшыз ақышәхаргыежыратә (алабиалтә) фонемақәа фба уажәшьтарнахыс дара зейдшу егырт шытыбжыкны иеилоу ақышәхаргыежыратә цыбжыкақәа дә, тә, жә, хә... реидш алфавит иалацахоит анбан у ацынхәрас, адырга ә рыццаны (уи иаанагоит, урт дә, тә, жә... реидш шытыбжыкны иеилоуп хәа) абас:

гу - гә: агуара - агәара, агүта - агәта, агуыла - агәыла,

ку - қә: акуа - ақәа, акүра - ақәра, акуылара - ақәылара,

кү - кө: акүара - акәара, акүзам - акәзам, акүыхь - акәыхь,

гү - гә: агүагү - агәагә, агүра - агәра, агүы - агәы,

ху - хә: ахүа - ахәа, ахү - ахә, ахүы - ахәы,

кү - кө: акүкүа - акәкәа, акүра - акәра, акүына - акәына.

Азгәәтә. Арт афонемақәа ирыхәтаз ақышә харгьежьратә дырга ә рытаны алфавит иахьаламыз, аңсуа юыраәы иара усгыы зойшыа уадаоыз, афункциа рацәа змаз анбан ү (цъара абжыка ү ,цъара абжыкабжа ү, цъара абжыкабжа ү-и абжыка ү-и) аазырцшуаз ахьрывагылаз азы ү иацлеит дәәа ю-функциак: ақышәхаргьежьрей (аху), ақышәхаргьежьрей абжыка ү-и (агу) раарцшра. Абартқәа зеггы ирыхьаны аңсуа юыратә практикаәы ицәырцит ирацәаны ауадаорақәа: анбан шәкәы инаркны арцага шәкәқәа зеггы рәы афонемақәа гә, кә, кө, гә, хә,кә рхәашьейи рюышьейи ииашаны дырцараәы, урт рышьтахь ахархәара рацәаны измоу абжыка ү, абжыкабжа ү рыюраәы, ажәәқәа ииашаны цыралә ршараәы, аикәытхага дырга аораәы, ажәәкала, алитературатә бызшәа ашышьатә нормақәа рышьақәыргыла аус аәы. Убарт ауадаорақәа рацыхразы гу,ку,кү,гу,ху,кү цсахтәхеит ишахәтоу еицш гә,кә,кө,гә,хә,кә хәа.

2. Анбанқәа гә,кә,кә,гә,хә,кә рыкны адырга ә ианарцшуеит урт акны иеилоу ацыбжыкақәа рыкалараан ацырғәатә цыбжыкақәа г,к,к,г,х,к ихәдоу рартикулиация (ажәәхәатә органқәа русура) знытрысла ақышәқәа русурагы (алабиализация) шацу. дә,тә,тә,жә... рхәараан еицш. Уака ақышәхаргьежьратә дырга иамазам абжыка ү афункциа азыхәан, ацыбжыкақәа гә,кә,кә... рнаос, егырт иарбанзаалак ацыбжыкақәа рнаос еицш, ажәә аонудкагы, анцәамтәғгы ахатәы хьызқәа рығгы, ажәләқәа рығгы иахьхахауа иолатәул абжыка ү, уи ақәыгәғәара азнамоуггы, ианамамгы:

1) Урт рнаос ү ақәыгәғәара анамоу:

- гә: агәылтра, агәыр, агәыха, Гәынба, Хагәышь, Гәында;
- кә: ақәылара, аикәыхра, ақәыцьма, Оқәым, Кәыркьба;
- кө: акәымра, акәыцха, акәынча, Кәынта;

гә: атәйргәы, ағәырра, ағәыхра, Гәынцыя, Гәыгә

Гәырцыуа;

хә: ахәыцра, хәыза, ахәыцшьра, Хәытаба, Хәыта;

кә: акәыбара, акәых, акәыбца Кәыруа.

2) Урт рнаюс ы ақәыгәғәра анамам:

гә: ағәынкьра, ағәырцкәыл, ағәыргьын, Гәыргәлиа,

кә: аиқәырхара, ацәқәырга, ақәылсха, ақәылсычхара,
ақәыгәғәра, Аиқәысба;

кә: акәымжәы, аркәыкәра,

гә: ағәыцәмакьа, ағәргәәл,

хә: ахәырбгьыц, аимхәыц, ахәыштара, ахәышәтәра,
Хәырхәмәл,

кә: акәымшәышә, акәылсара, аикәыргара. Акәысба.

Азгәәтә. Ишдыру еицш, ажәләкәә жәпакы рәы ақәыгәғәәра атың ацсуаа ишырхәә акәымкәә; егырт ами-латқәә рхатарнакцәә ишырхәә ицсахуп, зны-зынла уи иахыыцшуп абжыка ы адышыагы. Убас ирхәәит:

- Гәлиа атыңан Гәылиа,
- Глиа атыңан Гилиа,
- Лагәыуа атыңан Ләгәуа,
- Лабахәыуа атыңан Ләбәхәуа,
- Тапағәыуа атыңан Тәпәғәуа,
- Чачхәлиа атыңан Чачхәлиа у.б.и.ц.

Асеицш икоу ахәашьатә вариантқәә рахьтә руакы нау-нагза алхра зызбаша ажәләкәә зтәу роуп.

3. Уажәшьтә иалыршахоит арт ацыбжыкәқәа рышьтахь абжыка ы аныкоуи ианыками ииашаны аора:

- ахә (цена), ахәы, алхьахә, лхьахәыс,
- ақәлара, ақәылара, ақәра, ақәыра,
- акәша, акәыш, акәба-кәшәара, акәыбара,

агәра, агәырра, агәагә, агәы,

агәра, агәыр, агәхьяа, агәыхь,

алакә, алакәымха, акәхара, акәымхара уб. ит.

Азгәата. Фонемакәа гә,кә,кә,гә,хә,кә анбан ү рываргы-
ланы ианаарҗшыз; абжыка ы иахьахәтоу аюшыа уа-
даюын, избанзар уажәраанзагы икан, уажәшьтагы икоуп
аҗкара: анбан ү ашьтахь анбан ы ытәзам хәа.

4. Уажәраанза икан аҗкара: ацыбжыкакәа г,к,к,г,х,к ры-
леи абжыка ы алеи интәо ажәакәа асуффикс -уп рыцлар,
уи аҗхья ы ылатәуп (акра - икыуп, ахы-хыуп..., анапы-
напыуп), абжяаҗны -уп аҗхья ы аора аҗахзам хәа (ал -
луп, араш - рашуп, арт- иартуп). Уажәшьтарнахыс иапцоуп
аҗкара: абжыка ы-и, еилых камтәкәа ацыбжыкакәа зегы
(г,к,к,г,х,к гә,кә,кә,гә,кә,гә уахь иналатаны) абжыкабжакәа
и,у-и рыбжара (икоуп, аха аюшыа армариаразы) иотәзам
абжыка ы:

анапы - напуп, анапү? анапи,

адәы - дәуп, адәү? адәи,

акы - иакүп-июбоуп, акү? аки-аки,

алыг - длыгуп, алыгү? алыги,

ахақ - хақуп, ахақү? - ахақи,

амағ - мағуп, амағү? амағи,

ахы - хуп, ахү? ахи,

артмак - артмакүп, артмакү? артмаки,

агәы - гәуп, агәү? агәи,

ахыкә - хыкәүп, ахыкәү? ахыкәи,

алакә - лакәүп, алакәү? алакәи,

агәы, гәүп, агәү? агәи,

ашьахә, ишьахәүп, ашьахәү? ашьахәи,

алакәы, илакәүп, алакәү? алакәи.

5. Асуффикс -уа ала интэо аңсуа жэлақәа рышьаҕақәа рҕы ацыбжьыкақәа гә,кә,кә,гә,хә,кә аныкоу, иолатэуп абас

(*Чамагууа*)- *Чамагәуа*,
(*Тапагууа*) - *Тапагәуа*,
(*Лабахууа*) - *Лабахәуа*,
(*Гогууа*) - *Гогәуа*,
(*Чолокууа*) - *Чолокәуа*,
(*Логууа*) - *Логәуа*,
(ү-кәа юба олатэуп ажэла *Шьюууа* акны).

6. Ақышэхаргьежьра змам ацыбжьыкақәа г,к,к,г,х,к рнаос абжьыкабжа ү анахдыло, урт рыбжьара аикэйтхага дырга ҕаргы иаҕахзам, избанзар урт бзанцы иеилалазом (иеилалахыоу саҳарҕшит адырга ө ала). Уажэшьтарнахыс аикэйтхага дырга аңсуа юыра иалгахоит!

Иеиөшэырҕшы ажэақәа рҕы:

иеиламло ху,ку,гу,кү   иеилалахыоу хә,кә,кә,гә

ирхүеит аҕы

ирхәеит ажь;

иркүеит аҕы

иркәеит алу;

иркүеит аҕаҕын

иркәакәеит ашәыр.;

игәыгүеит дара

ицәагәеит дара.

7. Аңсуа ажэақәа рморфематә еилазаашьаҕы еилахәашьа рымам, ихаз-хазуп иеиламло, иеишьаҕылоу гу,ку,кү, гу,хү,кү, ацыбжьыкақәа реицааиреи акны мацара иеилоу гә,кә,кә,гә,хә,кә ацыбжьыкақәеи:

1.иеиламло гу,ку,кү,гу,хү,кү еснагь иахдылоит ө-морфемак рхәааҕы: ашьаҕеи антэамтақәа -уа,үп,ү рхәааҕы

ирхүеит, иркуеит, игәакүеит, ишьтырхүеит, ианырхүеит;
ирхуп, иркуп, игәакү? аҕакү? ашәахү? ирхү, игәакү.

2) акны иеилоу ацыбжыкақәа гә,кә,кә,хә,гә,кә еснагь
иахдылоит морфемак аёы, ма ашьаҕатәи, ма асуффикстәи
 аморфема аёы:

агәы, ахәы, ақәла, ағәы, акәа, акәына - ажәа
 ашьаҕааёы

агәқәа, ахәқәа, акәынақәа, аныкәарақәа - асуффикс
 аёы.

8. Атәым бызшәахьтә, аҗсшәа иалалаз ажәақәа рәы
 ацыбжыкақәа г,к,х рышьтахь ү ангылоу, ишыкоу иолатәуп:

Күрск, Күзнецк, акүрс, акүльтура, акүрорт, агүбернатор,
агүманизм уб.иҗ.

1. Ацыбжыкақәа рвариантқәа ахьхамоу, иааныжьтәуп
 руақы:

иотәуп:

иотәым:

<i>аҗса</i>	<i>аҗса;</i>
<i>аҗшшәы</i>	<i>аҗштәы;</i>
<i>аёыҗга</i>	<i>аёызга;</i>
<i>ақәыюра</i>	<i>ағәыюра;</i>
<i>зегьынцьара</i>	<i>зехьынцьара;</i>
<i>анагзара</i>	<i>анақзара;</i>
<i>ацынхәра</i>	<i>ацымхәра;</i>
<i>ачамгәыр</i>	<i>ачангәыр;</i>
<i>аламыс</i>	<i>анамыс;</i>
<i>аҗхыз</i>	<i>аҗхыз;</i>
<i>ацәартағәы</i>	<i>ацәардағәы;</i>
<i>анапхыц</i>	<i>анапхыц;</i>
<i>әеша</i>	<i>аҗша;</i>
<i>ахьамта</i>	<i>ахьанта;</i>
<i>аҗкар</i>	<i>аҗкар;</i>
<i>абни</i>	<i>амни;</i>

ақаскын ақацкын;
акьалта ақрамта;
ақапырхәа ақабырхәа.

(Урт арбахоит аиашақыратә жәар ағы).

2. Атәым бызшәахтә иаагоу “ақсуа цәа зыкәнылаз”
ажәақәа рғы ацыбжьыкақәа ишахқәо иааюеит:

*капитан - акапдан;
генерал аинрал;
газета - агазет;
аптека - ақтека;
фельдшер - афершал;
бутылка - ақатылка;
водка - ауатка;
портрет - апатрет;
кровать - акаруат;
пальто - апалта;
завод - азауад;
комиссия - акамиссия;
кило - акыла.*

3. Атәым бызшәахтә ақшәа иалалаз ажәақәа
мықсахкәа иолатәуп:

*школа ашкол;
класс акласс;
коммунист акоммунист;
кооператив акооператив;
банк абанк у.б.и.ц.*

(урт зегғы арбахоит аиашақыратә жәар ағы).

4. Аурыс бызшәа ақынтә ма иара абзоурала ақшәа иа-
лалаз атәым ажәақәа рғы ақшәәғы икам ашьтыбжькәа
олатәуп абас:

ё - ио:

монтёр - амонтиор;
вахтёр - авахтиор;

э - е:

эпитет - аепитет;
эпос - аепос;
эпоха - аепоха;

й - и:

чай - ачаи;
хорей - ахореи;

ий - и

Маяковский - Маиаковски;
Белинский - Белински;

ю - иу:

юрист - аиурист;
юбилей - аиубилеи;

я - иа:

Ямб - аиаиб;
Маяковский - Маиаковски;

нь - н:

меньшевик - аменшевик;

дь - д:

тетрадь - атетрад;

рь - р:

октябрь - октиабр;
фонарь - афонар;

Аңсуа бызшәәфы икам иңшқру афонема ль, аха аҳәа-
раәфы ҳәаҳаршыцылахьеит азыҳәан, егьырт иңшқру атәым
шытыбжьқәа рылымкаа абыраәфы иалагалатәхеит ль:

Кремль, Енгельс, Гоголь, акультура, альманах убас
ицегьы.

5. Аурысшәа акынтә ма иара абзоурала аңсшәа иала-
лаз, абжыкақәа и,е рыла иңшқахо ажәақәа аурысшәакны
ишырыюуа иааюеит (арңшқага дырга ацымцакәа)

кино - акино;

география - агеография;

геополитика - агеополитика;

химия - ахимия;

гений - азени;

гимн - агимн;

хирургия - ахирургия;

схема - асхема.

6. Аурысшәа абзоурала (иазгәатәтәуп, уа ишыкам цака
иаагоу ацыбжьыкатә еицааирақәа - акомплексқәа) аңсшәа
иаланагалаз аинтернационалтә ажәақәа рәы ацыбжьыкатә
еицааирақәа слатәуп аңсшәа артикулиациатә база
ишазыманшәалоу, иңсабаратәу ацыбжьыкатә еицааирақәа
рыла;

аурыс бызшәа аңсуа бызшәа

пс > пс

психика апсихика

психология апсихология

псевдоним - апсевдоним
рапсодия - арапсодия

КС > ҚС

аффикс - аффикс
префикс - апрефикс
суффикс - асуффикс
лексика - алеқсика
текст - атеқст
аксиома - ақсиома
экскурсия - аеқскурсия
бокс - абоқс

КЦ > ҚЦ

лекция - алеқция
акцент - ақцент
продукция - апродукция
функция - афункция
абстракция - абстрақция

КТ > ҚТ

акт - ақт
актив - ақтив
актиор - ақтиор
диалект - адиалект
лектор - алеқтор
директор - адиректор
практика - апрақтика
архитектор - архитеқтор
контакт - аконтақт
коллектив - аколлектив
галактика - агалақтика.

1. Цәахәак акнытә дәаа цәахәак ахь ажәа ииагатәуп, цыралә ишаны:

а-ла-ба, ам-шын, ам-ца, а-хыб-ра, ашә-кәы

2. Нбанк ахала цәахәак афы ааныжьра ма дәаа цәахәак ахь аиагара калом:

ииагатәуп: ииагатәым:

ала-ба - а-ла-ба

адыр-га - а-дыр-га

алашь-ца-ра - а-лашь-ца-ра.

3. Ацхыраагзатә дыргақәа ь, ә изцу ацыбжьыкақәа ирыцрыхтәым:

ашь-хыц, а-шьа-та, аиа-шьа

ахә-та, ахә-ла-ра, ақәы-ла-ра

акәа-дыр, акәы-р-ра, ақәын-тқар-ра.

4. Ажәа аиагараан а-қәа юба еицрыхтәым:

аи-ааи-ра, абаа-ра, дыкә-заа-ит, а-таа-цәә, иаа-срых-уеит

5. Иеицшу ю-цыбжьыкак анейвагылоу руақы ииагатәуп егы ацәахәахы:

азә-зәа-ра, аҗс-са-ра, ач-ча-ра.

6. Ашыага иалазар иеилагъахьюу аҗсабаратә
плексқаа, урт нак-аак иеицрыгатәым:

аҗс-тхәа, аҗшь-ра, абжь-га-ра.

Анбан дуқаа рюышья

1. Нбан дула ирыюеит ахәоу злалаго ажәа:

*Гхынран. Амра ташәахъан. Аҗсаа аҗчахәа
рыбжьы гон (М.Лакрба); Бсышьтуам ас бшыкоу! Бхы
бейгза, рыцха! Ацәашьы еиҗш азтра бәәуп, сара из-
лазбо ала... Брыцхасшьоит М.Лакрба!; Уара узакә
папузәи?! Ақыта рәы уанааи, зегъы ухаштма? Убри
уара иухаштыз азы иухъуа убәп! Д.Гәлиал*

2. Ажәеинраалақаа рәы, шамахамзар, ацәахәа фыц иалагатәуп нбан дула:

*Уамыхәан, адыза са скынтәи әеакы
Иустоит исымоу иреиҗу акы:
Сақәныхәоит умюа - исхәо калоит.
Сныхәаҗхъыз уцыз - угәтыха назоит.
Т.Аҗьба*

3. Нбан дула иолатәуп ауаюы ихъз, иабхъыз, ижәла, ихъызчыда:

*Къахъ Хәҗьарат, Смыр Гәдиса, Зәсхән Ачба,
Хъыбла, Адамыр, Шъазйна, Аслан.*

А з г а т а. Ауаюы ихъз, ижәла иацло адхаларатә
префикс цәагәаҗла иацрыганы, нбан хәычыла иәтәуп:
җ-Нәстор, с-Шъашькәа, у-Абзагә , б-Кама.

3. Ақсуа жәлақәа еилкаау, идыру ақақы ана-архәо, ирыцлоит еилкаау акаатегория рбага а, усқан уи изцыло ажәла цәағәацла иацрыганы, нбан хәчыла иолатәуп, ажәла - нбан дула:

а-Гәынба, а-Шамба, а-Чанба.

А з г ө а т а . 1. Иеилкаау акаатегория арбага а зцу ажәлала ахәоу алағозар, арбага а ютәуп нбан дула:

А-Кәыцниа дааит.

4. Ақацарбатә форма аазхәо ажәла ютәуп нбан дула, ахафырбагатә префикс - нбан хәчыла, цәағәацла, иацрыганы:

д-Тарбоуп, с-Нан-рхауп.

5. Абхьызқәа, ажәлақәа ирыцло ажәақәа -ица - ицха цәағәацла ирыцрыганы нбан хәычыла иолатәуп:

Аинар Мсауст-ица, Алиас Шьахан-ица, Абыхә-рха Мадина.

6. Ажәақәа анцәа, аллақ нбан хәыцла иолатәуп:

анцәа ицьшьоуп, аллақ уиныхәааит!

А з г ө а т а : Ажәақәа анцәа, аллақ хазырхас ахархәара анроуа, нбан дула иолатәуп:

О, Аллақ, Аллақтаала, шьарда зымчу, изакәызеи исахауа! Ы.Шьынқеба! Зхьышьаргәыцта ҳакәыхшоу, Анцәа ду, иахзымдыруа ҳаҫоумқан!

7. Нбан дула иотәуп амифологиатә хьызқәа:

Ажәиңшьяа, Аиргь, Аитар, Цаца, Шьашәы уб.иц.

А з г ө а т а . Амифологиатә хьызқәа: *амаалықь, ақацаа, аостаа, ацьныш, зыплан, агызмал, ағааимбар* ухәа уб.иц. нбан хәычыла иолатәуп.

8. Ацстәкәа рыхьз чыдақәа нбан дула иолатәуп:

Кәантра, Орыхә, Хәдыш.

9. Ажәамаанақәа, алакәкәа ирылоу афырхацәа рыхьзқәа нбан дула иолатәуп, урт цстәкәазаргы:

- *Ушҗакоу, сымш, Ақәыцьма?* - хәа ицааит *Аб-гахәычы, М.Лакрбал; Абас Азыси, Ахәыси, Атсыси* маанала *раҗацәа рхы рцәындырхейт* /Ацсуа лакекәа/.

10. Анхартақәа, ашьхақәа, акаршәрақәа, азиасқәа, амшынқәа, аокееанқәа ухәа убас иц. рыхьзқәа иолатәуп нбан дула:

Акәа, Гагра, Цсырзха, Аацы, Лыхны, Рица, Амткьал, Бзыл, Кәыдры, Ерцахә.

А з г ө а т а . О-ажәак ма инареихангы рыла ишьақәгылоу агеографиатә хатәы хьызқәа ркны нбан дула иотәуп аҗхәтәи ажәа:

Амшын еикәа, Афон җыц, Аштә каҗшь, Аоадатәи аокееан цааршә, аобатәи ажәа хатәы хьызар, уи нбан дула иолатәуп: Оадахьтәи Ешыра, Ладахьтәи Ешыра Агәы Бедиа.

11. Адунеи ахәтақәа рыхьзқәа нбан дула иолатәуп:

Европа, Азия, Африка, Америка, Австралия, Антарктида.

12. Ахэынтқаррақәеи атәылақәеи рыхьзқәа нбан дула иолатәуп:

Алсны, Урыстәыла, Америка, Англия, Франция, Индия.

А з г ө а т а . Ахэынтқаррақәа рыхьзқәа акы еиҳаны ажеақәа рыла ишьақәгылазар, урт зегьы нбан дула иолатәуп:

Алсны Ахэынтқарра, Кабарда-Балқариатәи Ареспублика, Америка Иеиду Аштатқәа, Китаитәи Жәлар Рреспублика.

13. Астрономиатә хатәы хьызқәа нбан дула иолатәуп:

Амра, Амза, Адгьыл, Марс, Иупитер, Асар рымжа, Жәгараа, Шарқиацәа, Хәылқиацәа, Ашәуа ииацәа, Иацәацәа.

А з г ө а т а . Астрономиатә хатәы хьызқәа азеицш цакы анаархәо, нбан хәычыла иолатәуп: *амра, амза, адгьыл.*

Иахьа амра заа игылеит.

Агәыр каршәзар иубаратәы амза иарлашон.

14. Аныхәақәеи акрызцазқәа арыцхәқәеи рыхьзқәа нбан дула иолатәуп:

*Ашықәс ғыц, Аиааира амш, Март ааба, Цәыббра
мза 30, Мшағы, Нанхәа, Чачхадыл.*

15. Аорденқәа рыхьзқәа (ажәа аорден ада), егырт зегы нбан дула иолатәуп:

Ацынцътәылатә еибашьра аорден. Ахьз-ақша аорден, Леон иорден.

16. Иреихазоу ахәынтқарратә мацурақәа рыхьзқәеи ахатыртә хьызцарақәеи нбан дула иолатәуп:

Ақсны Ахәынтқарра Ахада, Ақсны жәлар Рөизара Ахантәаюы, Ақсны Афырхаца.

А з г ө а т а. Ахатыртә хьызцарақәеи, амацурақәеи, анаукатә степен аазырқшуа ахьызқәеи нбан хәычыла иолатәуп:

афилологиятә наукақәа ркандидат, Ареспублика Ақсны аказара зәақсазтәыз аусзую, Ақсны жәлар рлоет.

17. Аминистррақәеи, урт рхадаратә усбартақәеи, егырт ацентртә усхәартақәеи рыхьзқәа рөы нбан дула иотәуп ақхәа игылоу ажәа:

Ацара аминистрра, Агәабзиарахьчара аминистрра, Адәныкатәи аусқәа рминистрра, Амилаттә банк, Акәатәи амшын бағәаза.

18. Академиақәа, ауниверситетқәа, аинститутқәа, атеатрқәа, анаука-еилкааратә усхәартақәа,

амузеикәә, аҗсшьарта-культуратә парккәә рыхьзкәә рәы нбан дула иотәуп аҗхьатәи аҗәә, насгы - ахатәы хьзы, уи уа иалазар:

Аҗсны академия Д.И.Гәлиә ихьз эху Аҗсуатцааратә институт, Аҗснйтәи аҗәынтқарратә университет, С.Ҷанба ихьз эху Аҗснйтәи аҗәынтқарратә драматә театр.

19. Атың хьызкәә ркынтә ишьақәгылоу азык- ашьатә казшьарбақәә нбан хәычыла иолатәуп:

Акәә - акәатәи, Ачандара - ачандаратәи, Ткәарчал - ткәарчалтәи.

Аббревиатуракәәи еилоу аҗәәтцәәкәәи рөышьа

1. Аббревиатуракәә шьақәыргылатәуп инейцыху ахьз иалоу аҗәәкәә злалаго анбанкәә рыла:

Аҗснйтәи аҗәынтқарратә университет - ААУ, Аҗснйтәи аҗәынтқарратә музеи - ААМ, Америка Иеиду Аштаткәә - АИА, Аҗснйтәи акоммунисттә партия - ААП.

Азеицш хьызкакәә рәынтә ишьақәгылаз аббревиатуракәәи аҗәәтцәәкәәи отәуп нбан хәычыла:

аколнхара, асовнхара.

1. Асуффиксқаа - еилкаам қ, аиагаратә -с, -ны, зцу ахыызкақаа ирыццатәым апрефикс а-:

ацла - цлак, цлас, цланы

амқы - мқык, мқыс, мықыны

Азгәатә:

Абарт ирыларөашыатәым а- зышыаа иалағаны икоу ажәақаа, еикәыпқыазоу аформақаа рөы урт а рцыршәазом:

ан - анык, аныс;

аб - абык, абыс;

ардәына - ардәынак, ардәынас.

2. Аурыс бызшәакнытә ацсшәа иалалаз, аб-жыка о ала иалаго ажәақаа зегы неиөымсрада ажәартә формақы ирыццаны иотәуп апрефикс а-:

орден - аорден, область - аобласт, очерк - аочерк, опера - аопера, официальный - аофициалтә, океан - аокеан, орнамент - аорнамент.

3. Апрефикс а- адхаларатә цакы анамоу, ажәақаа ишрыцу ианыжьтәуп, аиагаратә цакы анамоу - иотәзам:

Ақынтқарра ахадас дкарцеит, аха

Ақынтқарра хадас дамоуп.

Ақыта ахантәақыс дкарцеит, аха

Ақыта хантәақыс дамоуп.

1. Ахыызқақаа ркнытә икало азыкашыатә казшыарбақаа асуффикс -тә (ы) рыццаны иолатәуп:

аць - ацьтә, ахақә - ахақәтә, ахьа - ахьатә, ахьы - ахьтәы.

А з г ә а җ а . Азыкашыатә казшыарба ацкаы аазхәә қсы зхоу рыхызқәа, иара убас абалых мағарқәа рыхызқәа ирыццатәым асуффикс -тә(ы):

амшә шыапы, абырфын касы, аласа қлақад, ачаз хылға.

2. Аамқатә, атықтә цынғылақәеи атық хыызқәеи ркнытә ишыақәгылоу азыкашыатә казшыарбақаа ирыццаны иолатәуп асуффикс -тәи:

иахьа - иахьатәи, иацы - иацтәи, цығх - цығхтәи, алада - аладатәи, аада - аадатәи, ара - аратәи, Кавказ- кавказтәи, Бағым - бағымтәи.

3. Аурыс бызшәакынтә ақшәа иалалаз азыкшыатә казшыарбақаа зегьы ирыццаны иолатәуп асуффикс -тә:

центральный - ацентртә, симфонический - асимфониятә, социальный - асоциалтә.

4. Еилоу азыкашыатә казшыарбақаа ацәағәац рыбжацаны иолатәуп, асуффикс -тә аобатәи ахәта иаццатәуп:

Алхъазара хъызкәа рюышьа

1. Амаҕартә цакы змоу ажәакәа имариоу ахыпхъазаратәкәа ршьагәыткәа ианрыцло, рыб-жъара ацәагәац бжъацатәуп:

хә-цәак, жә-еык, быжь-уск, х-уасак, пшьы-цъмак
уҳәа уб.иц.

А з г а ҕ а к а .

1. Аамтатә цакы змоу ажәакәеи урт ирыцу ахыпхъазаратә шыагәыти еиццаны иолатәуп:

Аублаакәа жәашықәсала хыы бирақцас
ирақгылаз... ("Алашара"); Егъа шыышықәса цыргыы уи
бзанцдык имилаҕ рыпсҕазаара дағхом ("Алашара").

2. Имариоу ахыпхъазаратә шыагәыткәа рыла ишыақәгылоу ажәеитәхәакәа ацәагәац рыбжъацаны иолатәуп:

хаха-хымш, бжъаха-бжъымш, оымш-оымш, хәымз-
хәымз уҳәа уб.иц.

3. Ахыпхъазаратәкәа реитәхәарала ишыақәгылоу ажәакәа ацәагәац рыбжъацалатәуп:

оба-оба шәкәы, хҕа-хҕа лаба, ааба-ааба цәа.

4. Алхъазара хъызкәа ауасытәыюса класс анаа-дырҕшуа, хҕа инадыркны ирыццаны иолатәуп асуффикс -оы (-оык):

хэы - хэык, хэуы - хэуык, шэуы - шэуык.

5. Асуффикс к зцу "хҭа" инадыркны ахыҭхьазаратә шьаҭақәа ирыцааиуа ажәақәеи дареи еицрыганы иолатәуп:

хык аишьцәа, ҭшьык аиҳәшьцәа.

Асуффикс к анрыбжьам, еиццаны иолатәуп:

хоеишьцәа, ҭшьоеиҳәшьцәа.

6. Аизгатә ҭхьазаратәқәеи изыдхәалоу ажәақәеи еиццаны иолатәуп:

*Аорык еибашьуан Хабыць дкәашон /Ажәаҭка/.
Аҭшьцәак акәац рҭарцеит /Аҭсуа лакеқәа/ Ус
иҭшьсааткгы аанцәеит.*

7. Имариам ахыҭхьазаратәқәа ршьагәытқәа еиццаны иотәуп:

*оыноажәа, хынсажәа, оышә, хышә, хәышә,
быжьшәы, фнызкь, аанызкь, шәнызкь.*

8. Имариам ахыҭхьазаратәқәеи изыдхәалоу ажәақәеи еицрыганы иолатәуп:

*аашә маат, фышә километр, жәохә метра, жәеиза
питра.*

9. Иеилоу ахыҭхьазаратәқәа рыхәҭақәа еицрыганы иолатәуп:

*оажәи акы, оажәи оба, оажәи хқа, оажәи жәәф,
 қшыноажәи хәба, шәи хқа, шәи жәәба, шәи пажәә,
 оышәи жәеиза, хышәи оажәи жәәба.*

А з г ө а ҫ а. Аикәшаратәқәа *акака, азәазәа* еицны иолатәуп.

10. Еиқәыңхьазарала ишьақәгылоу азааигәаратәи азырхаратәи қхьазаратәқәа ацәағәақ рыбжьацалатәуп:

*оынтә-хынтә, оынтәка-хынтәка, қшыоыкка-хәоыкка,
 қшыоы-хәоы, хымшқа-қшыымшқа, хымш-қшыымш,
 обака-хқака саат, оба-хқа саат.*

11. Аидхәалала и ала иеидхәалоу ақхьазаратә хьызқәа еицрыганы иолатәуп:

*обеи обеи, хқеи хқеи, обеи хқеи, хәбеи фбеи,
 жәохәи жәәфи.*

Цифрала иаарқшу ақхьазара хьызқәеи урҫ зьидхәалоу ажәақәеи роышыа

1. Цифрала иарбоу имариоу ахықхьазаратәқәа ақсабаратә класс иатәу ажәақәа ианрыцло, иотәуп ацәағәақ рыбжьацаны:

4-биракк, 3-километрак, 100-уск.

2. Цифрала иарбоу имариами еилоуи ахықхьазаратәқәа ақсабара класс иатәу ажәақәа ианрыцло, иотәуп еицрыганы:

27 шықәса, 15 тонна, 12 жәхьа.

3. Цифрала иарбоу ахықхазаратәкәа ауаытөйоса класс иатәу ажәәкәа ианрыцло, ирыццатәуп дара рмор-фологиатә рбага - асуффикс -ы ма -ык. ацифрей асуффикси рыбжьара иргылатәуп ацәәгәәц:

108-ык, 3-ык, 4-ык, 12-ык.

4. Цифрала иарбоу ақхазаратәкәа ианрыцло асуф-фиксқәа -ка, -нтә, -нза, рыбжьара ацәәгәәц ргылатәуп:

2-ка, 2-нза, 2-нтә, 105-ка, 105-нза, 105-нтә.

5. Аишьтагылатәкәа цифрала раарцшраан ацәәгәәц ргылатәуп ацифрей асуффикс -тәи-и рыбжьара, апре-фикс а ютәзам:

1-тәи, 2-тәи, 3-тәи, 4-тәи, 20-тәи, 85-тәи.

Римтәи ацифрақәа рыла иарбоу аишьтагылатәкәа асуффикс -тәи рыццатәзам:

X ахы, XIX ашәышықәса, V акласс.

6. Цифрала иарбоу азааигәаратәкәа ацәәгәәц рыбжьацалатәуп:

Сара акықхәа иаасгәалашәәит 7-8 мзы рақхәа Миун-хентәи исоуз ашәкәы ("Алашара", 1974, №6), Ақсны атоурых иазәлымхау ибзианы ирдыруеит Асовет мчра рақхәатәи 10-15 шықәса рзы атықантәи аиҳабыра амҳацъырра иагаз ақсуаа рықсадгыл ашка дырхынхәразы акырынтә азцаатәы шықәдыргылахъаз (иара убра).

7. Асуффиксқәа -ы // ык, - ка, -нтә, - нза зцыло, еикәы-
рхъазарала ишьақәгылоу ахықхъазаратәқәа цәағәачла
иикәытхатәуп:

5-6-ык, 8-9-ык, 5-6-ка, 20-30-ка, 2-3-нтә, 15-16-нтә, 9-
10-нза, 40-50- нза, уб. иц.

Ашьтынгылақәа рөышьа

1. Ахафьтә цынгылақәа зцымло ашьтынгылақәа -ка, -
нза//за, -нтә//нтәи изышьтанеиуа ажәақәа ирыццаны
иолатәуп:

Акәака, Москвака, Шәачанза, Маикәақынтә //
Маикәақынтәи.

2. Ахафьтә цынгылақәа зцыло ашьтынгылақәа -шка,
ахь, ахьтә ахьынтә, -кны, - кнытә, - кынза, -фы, -фынтә, -
фынза, -зы, аан, -ла, -да изышьтанеиуа ажәақәа ирыццры-
ганы иолатәуп:

ашкол ашка, ашкол ахь, сара сышка, сара сахь, амшын
ахьтә, амшын ахьынтә, ашкол акны, ашкол акнытә, ашкол
акынза, уара уфы, уара уфынтә, уара уфынза, адгьыл азы,
бара бзы, лара лаан, иара иаан, хара хала, шәара шәыла,
азғаб пыда, ачкәын ида.

3. Абжьыкақәа а ма ы рыла инцәо, ақсабаратә класс
иатәу ажәақәа ашьтынгылақәа рышьтанеиуазар, урт
еиццаны иотәуп:

абна́хь, абнашка, абнахьтә, абнакны, абнафьы, абназы,
бнала, бнада; аона́йка, аонакнытә, аоназы, оныла, оныда.

4. Абжыыкақәа и, е, у, рыла инцәо ажәақәа ашьтынгылақәа рышьтәнеиуазар, урт еицрыганы иотәуп:

уи ахь, абни ахь, акафе ахь, арадио ахь, ацсынцры ду ахь, абри акны, афоие афы, аус ду азы уб. иц.

5. Ахафәтә цынгыла анрыцым зцакы зцәызуа ашьтынгылақәа ла, -да изышьтәнеиуа ажәақәа ирыццаны иотәуп:

ашьха ала - шьхала, ашьха ада - шьхада; ацәоан ала - цәоанла, ацәоан ада - цәоанда уб. иц.

Ақацарба аамтәтә, аркынаатә формақәа рышыа

Адинамикатә қацарбақәа

1. Зышыаҭа абжыыка -а ала инцәо адинамикатә қацарба (агара -га, абара-ба, аҭара-ҭа, ақацара-қаца):

1) уажәтәи аамтәтә форма анцәамтәфәы иотәуп -о, -оит:

ага-ра: изг-о /изгуа акәымкәа) - изгоит (изгует акәымкәа)

аба-ра: илбо (илбуа акәымкәа) - илбоит (илбуеит акәымкәа)

аҭа-ра: иҭо (иҭуа акәымкәа) - иҭоит (иҭуеит акәымкәа).

ақацара: икаицо (икаицуа акәымкәа) - икаицоит (икаицуеит акәымкәа)

2) абжыыка о (уа акәымкәа) отәуп уажәтәи аамтәтә форма иахырәиау егырт аамтәтә, аркынаатә формақәа рыфгы:

иргом, иргома, иргода, иргошэа, иргоҕгы, иргозеи, ир-
гозар, иргондаз.

3) ииасхьоу инагзоу аамҕатэ форма анцэамҕаҕы иотэуп -еит (-ит акэымкэа):

дыргеит (дыргит акэымкэа). дырбеит (дырбыт, дырбит акэымкэа). икаитцеит (икаитцит, икаитцыт акэымкэа).

А з г э а ҕ а: Зышьаҕа ацыра -ла ала инцэо акаҕарбақэа рынцэамҕақэа рҕы иотэуп -еит:

*агыла-ра : дгылеит
аҕала-ра: дҕалеит
алала-ра: далалеит
а-валара - даваллеит*

Авариант *дгылт, дҕалт, далалт, давалт* алитературатэ норма иатқанамкуа вариантны иҕхьазатэуп.

2. Зышьаҕа ацыбжьыкақэа (*акажь-ра, аных-ра, аца-шьыц-ра, аҕыр-ра, ас-ра*), ма асонантқэа *и, ү* (*аиааи-ра, алеи-ра, аи-ра, ау-ра*), мамзаргыи еицааиуа ашьтыбжькэа *ха, аа* (*акаха-ра, аха-ра, абаа-ра, аҕаа-ра*) рыла инцэо акаҕарбақэа:

1) уажэтэи аамҕатэ форма анцэамҕаҕы иотэуп -уа,-уеит:

акажь-ра: икарыжьуа (икарыжьо акэымкэа)- икары-жьуеит (икарыжьоит акэымкэа)

ас-ра: иасуа (иасо акэымкэа)- иасуеит (иасоит акэымкэа)

аных-ра: инихуа (инихо акэымкэа)- инихуеит (инихоит акэымкэа)

акаға-ра: икағауа (икаҳо акәымкәә)- икағауеит (икаҳоит акәымкәә)

абаа-ра: ибаауа (ибаао акәымкәә)- ибаауеит (ибааоит акәымкәә)

ааи-ра: иааиуа (иааио акәымкәә)- иааиуеит (иааиоит акәымкәә)

ау-ра: илуа (ило акәымкәә)- илуеит (илуеит акәымкәә).

2) иара убас адифтонг уа ютәуп уажәтәи аамтәтә форма иахыреиаау егырт әамтәтә аркынаатә формақәа рьҕгы:

икарыжьуэм, икарыжьуашәә, икарыжьуаз, икарыжьуазтгы, икарыжьуазар, икарыжьуандаз, икарыжьуазеи, икарыжьуанда; дылбаауам, дылбаауама, дылбаауамызт, дылбаауазар, дылбаауазтгы, дылбаауандаз, илбаауада; дкағауашәә, дкағауазар, дкағауандаз; дааиуанда, дааиуазар, даауатгы, иааиуада, иааиуазеи.

3) ииасхьоу инагзоу аамтәтә форма анцәамтәәи ютәуп -ит:

*адыр-ра: дидырит (дидырт акәымкәә)
ас-ра: дасит (даст акәымкәә)
ахых-ра: ихихит (ихихт акәымкәә)
акаға-ра: дкағаит
абаа-ра: ибааит
ааи-ра: дааит.*

3. Зышьәтә цыбжьыкала инцәо ақатқарба икалаша аамтәтә форма нцәамтәс иамоуп - ып (п акәымкәә)

*адыр-ра: дидырып (дидырп акәымкәә)
ас-ра: дисып (дисп акәымкәә)
ацх-ра: ицырхып (ицырхп акәымкәә)*

ак-ра: дыркып
атажь-ра: иҗарыжьып
аз-ра: илзып.

4. Акацарба аинфиниттә форма икалаша иаңынгылоу аамта иамоу авариантқәа (-лагь, -лакь, -лак рыла инцәо: *избалагь, избалакь, избалак*) рахьынтә литературатә норманы ипхъазатәуп асуффикс --лак ала ишьақәгылоу авариант: *избалак, изгалак, ианцалак, ианыржәлак.*

5. Ииасхьоу акрызхьыцуа аамта амапкратә форма иамоу авариантқәа - *димгацт // димгац* - рахьынтә литературатә норманы ипхъазатәуп асуффикс -цт ала инцәо авариант: *димгацт, димбацт, икаимцацт, дымгылацт.*

Астатикатә кацарбақәа

6. Астатикатә кацарбақәа уажәтәи аамтатә формаҕы нцәамтас ирымоуп:

1) -оу, -оуп, урт рышьаҕа абжьыка а ала инцәозар:

амазаа-ра: ирымоу, ирымоуп (ирымо, ирымоп акәымкәа)

аказаа-ра: икоу, икоуп (ико, икоп акәымкәа)

ца: ицоу, ицоуп

шьҕа: ишьҕоу, ишьҕоуп

ацла: цлоуп

ацәа: цәоуп

2) -у, -уп, акацарбақәа рышьаҕа цыбжьыкала ма аа, ха, мамзаргы абжьыка ы рыла инцәозар:

алх-ра: иалху, иалхуп (иалхыу, иалхыуп акәымкәа)

арк-ра: ирку, иркуп (иркыу, иркыуп акәымкәа)

ацак-ра: ицаку, ицакуп (ицакыу, ицакыуп акәымкәә)
агра - г: ирыгу, ирыгуп (ирыгыу, ирыгыуп акәымкәә)
амг: мгуп (мгыуп акәымкәә)
қә: иқәу, иқәуп
ахәра хә: ихәу, дхәуп
абаа: ибаауп
аха: хауп

3) -уу, -үүп урт рышьаҭа ү ала инцәозар:

аду: идуу, идууп (иду, идуп акәымкәә)
ау: иауу, иаууп (иау, иауп акәымкәә)

7. Асуффиксқәә зеи, -зи рыла ишьақәгылоу азцааратә формақәә - икасцазеи // икасцази рахьынтә алитературатә бызшәә иалагалатәуп асуффикс -зеи ала ишьақәгылоу: *икасцазеи? илбазеи? иргозеи? илыхъзеи?*

8. Асуффикс -ны ала ишьақәгылоу арлахәыратә формақәә еснагь абжьыка ы рыцны иолатәуп:

ифаны (ифан акәымкәә)
ионацаны (ионацан акәымкәә)
иманы (иман акәымкәә)
еилацаны (еилацан акәымкәә)
дыбналаны (дыбналан акәымкәә).

9. Аңсуа бызшәәҗы ақәкы аарцшразы икоуп акымкәә ахьыңшратә-экратә ркынаа иацанакуа акацарбатә формақәә, урт асуффиксқәә -рц, -разы, -ртә, -раны рыла ишьақәгылоуп: *дызбарц дызбаразы, дызбараны, дызбартә*. Абарт аформақәә ирзеиңшу ихадоу аграмматикатә цакы ада, дасу рхатәы цакытә чыдара ахьрымоу акнытә, зегы алитературатә бызшәә иалагалатәуп.

А з г ө а т а: Алитературатө бызшөа иалагалатөым цака
еикөыпхязоу асуффикскаа рыла ишьақөгылоу авари
антқаа:

- а) -рацы, -рцы, -рцын (дызбарацы, дызбарцы, дызбарцын)
- б) -ратөы, -ратө, - ртөы (дызбаратөы, дызбаратө, дызбартөы)
- в) -разын, -разықөан (дызбаразын, дызбаразықөан).

Ацынгылақөа рөышьа

1. Шьтынгылара зуа ацынгылақөа изышьтәнеиуа
ажөақөа иркөытханы иолатөуп, зхала икоу ажөақөаны
излакоу ала:

анықөа ашьтахь, аоны ақхьа, қабдуцаа рхаан уқөа уб.иц.

Урт цынгылоу ишьтынгылоу аилыргараөы иҳацхра-
ауеит дара рхала хаз икоу қөоу хөтаны иахьыкало:

*ашьтахь икалаз саҳаит; ақхьа сара сцоит; ахаан уи аоы-
за сымбацт* уқөа уб.иц.

А з г ө а т а Ацынгылатө шьтынгылақөа ирыларөашьа-
төым исуффиксхьаоу қасатөи ацынгылақөа; урт ашьта
мацарала ауп ишьшьақөгылсу. изышьтәнеиуа ажөақөа
иркөытхамкөа иолатөуп:

*азыншьтахь, аақыншьтахь, ирөшөырқшы; азын
ашьтахь, аақын ашьтахь* уқөа уб.иц.

Иара убас урт ирыларөашьатөым ацынгыла ашьтахь
зцылаңы, еилоу ашьтапа ишьақөгылоу ацынгыла өыцқөа.
Урт еилацаны иолатөуп:

уацөашьтахь, унашьтахь.

2. Ацынгылақәа акыр // кыр, егь(а), еснагь изы
цхьагылоу акацарбақәа иркәытханы иолатәуп, зхала
икоу ажәақәаны излакоу ала:

*акыр // кыр даацсеит, акыр//кыр дныкәеит; акыр
ажәабжь ссирқәа сархәеит; егьа даацсазаргы; егьа дгәак-
ит, еснагь дныкәоит.*

А з г а а т а :

Урт ирылароашьатәым ахьызцынхәратә элементқәа:
акр(ы) // кр(ы), егь(а), еснагь, урт изыцхьагылоу
акацарбақәа иркәытхамкәа иолатәуп:

*акрихәама, крифеит; егьимбеит, егьаумхәан ухәа
уб.иц.*

Реиодырааразы уао ихы иаирхәар алшоит ирымоу
аицшымзаарақәа: ацынгыла акры/кыр, егьа рцынхәрас
иаххәар калоит урт рсиноним даара:

*акыр // кыр даацсеит, егьа даацсазаргы // даара
даацсеит, даара даацсазаргы.*

Еилоу ацынгыла акраамта еснагь еикәытхамкәа ио-
латәуп; иалароашьатәым ацынгыла акыр-и ахьызка
аамта - и реицыларала ишьақәгылоу, еснагь еикәыт-
ханы иотәу ажәеидхәала. Урт ақәыгәғәарала реиодыра-
ара алшоит: ацынгыла қәыгәғәарак ауп иамоу, ажәеид-
хәалафы акомпонентқәа досу рхатә қәыгәғәара роуеит:

акыр аамта иағшәырцшы акраамта.

3. Ажәақәа аицш // еицш, акара, аиҳа // еиҳа, азста,
атқыс изышьтанеиуа ажәақәа иркәытханы иолатәуп,
зхала икоу ажәақәаны излакоу ала:

ахьшь еиҗш, хьшьык еиҗш, дааюналоны еиҗш, ашьха акара, шьхак акара, абри акара, абыржэы аиҗа, сара сөй ха; уи ааста, сара сааста, баша ацәажәара ааста, ацәа ацкыс, лара лацкыс ухәа уб.иц.

Арт рхазра аанарҗшуеит ахафьтә рбагақәа рыцланы икалар ахьалшо:

сеиҗш, беиҗш, лакара, шәакара, реиҗа, хәаста, уацкыс ухәа уб.иц.

А з г ө а җ а :

Ахьызцынхәратә цынгылақәа ас, үс, абас, үбас ажәа еиҗш рыцланы ишьақәгылоу еилоу ажәақәа иеикәытхамкәа иолатәуп: *асеиҗш, усеиҗш, абасеиҗш, үбасеиҗш*. Урт ирылароашьятәым еиламлақәа еицны ахархәара зауа еснагь еицрыганы иолатәу арбагатә хьызцынхәрақәеи ажәа еиҗш-и анхамоу: *уи еиҗш, убри еиҗш, ас еиҗш, абас еиҗш*.

4. Аелементқәа -псараха, -натә, -ала // -ыла // -ла зцу ахьызкатәи акацарбатәи шьаҗақәа рыла ишьақәгылоу ацынгылақәа иеикәытхамкәа иолатәуп, урт ажәахырфеиааратә морфемақәаны излакоу ала:

икалампсараха, икәынапсараха, дразындпсараха, дкарапсараха, жәйтәнатә, гәыкпсыкала, машәырла, ашьҗахьала, цәажәарыла, мыцдәарыла ухәа уб.иц.

А з г ө а җ а :

Аморфема ала // ыла // ла абзоурала ишьақәгылоу ацынгылақәа рылароашьятәым ашьтынгыла ала зцыло ажәақәа. Урт роышьа хазуп /шәахә. "Ашьтынгылақәа

рошыша"/. Реиодыраара арманшәлоит еилацаны истау
апрефикс а ахышьтырымхуа:

*ашьтахь ала, аха шьтахьла, ашьапы ала, аха шьапыла,
ибз ала, аха, бызла ухәа* уб.иц.

5. Ахәтач хәа ажәахыреиааратә функция анамоу,
изышьтанеиуа ашьәтақәа ирыццаны иолатәуп. Ускан уи
акалашьятә цынгылақәа хәтаоит:

*ацықьхәа, арцәаахәа, абырқьхәа, атаххәа, агәәлхәа,
аарлақәа, ергьхәа* ухәа уб.иц.

Азгәәта:

1. Оынтә реиха еитахәоу ашьтыбжьеырцшратә быжь-
ткьақәа хәа анрышьтанеиуа, урт иркәытханы иолатәуп:

"әеыр-әеыр-әеыр" хәа, "ацықь-ацықь-ацықь" хәа ухәа
уб.иц.

2. Ашьтыбжьеырцшратә ажәәқәеи зхала икоу ажәәхәа
хәтақәа реитахәаралеи реикәыпхьазаралеи ишьақә-
гылоу ацынгылақәа цәәғәәчла иеикәытханы иолатәуп:

*ацықь-ацықьхәа, арцәаа-арцәаахәа, атах-атаххәа,
ишшәыр-шшәырза, икәыр-кәырза, хәыц-хәыц, баю-баюы,
хәчы-хәчы, хәыда-ңсада, цәғьам-бзиам, мчыла-хаала, уах-
гы-өынгы.*

Арт реиаракны ишеибарку агәра хәаргоит тыңла
реитныцсахлара ахәамуа.

3. Цәәғәәчла еикәытхатәуп зейтахәараан ашьтыбжь
ңсах ма ашьтыбжь цыла зауа ацынгылақәа:

абақ-сақха, ағды-мыдыха, арцәаа-сырцәааха, хара-бгъара, ааигәа-сигәа, акәша-мыкәша, иқәықәма шәықәмаха ухәа уб.иц.

Арт ирыларюашьатәым ашьтыбжьёырцшратә казшьа змоу, ашьтыбжь ма ацыра аиҭахәаралеи еихыршалоу ацырақәа реиқәыпхьазаралеи ишьақәгылоу, ацынгылақәа, урт еилацаны иолатәуп:

аччахәа, әәәахәа, аффахәа акыркырхәа, афырфырхәа ухәа уб.иц.

Абыжьткьақәа роышьа

1. Зхала икоу ашьтыбжьёырцшратә быжьткьа аиҭахәараан цәағәацла еибарктәуп:

арцәаа-арцәаа, агәакь-агәакь, әәақ-әәақ ухәа уб.иц.

Урт ирыларюашьатәым ацыра аиҭахәарала ишьақәгылоу ашьтыбжьёырцшратә быжьткьақәеи ашьтыбжьёырцшратә цынгылақәеи. Урт еилацаны иолатәуп:

акыркыр лымшын, кәахкәах ахга, акәыркәыр дыччо, ацыкьцыкь деимсо ухәа уб.иц.

А з г а а т а:

Ашьаҭа ашьақәыргылара иамцхәу ацыра /оынтә ихәоу ацыра иахашәало/ цәағәацла иара иакәытхатәуп:

акыркыр-кыр, акыркыр-кыр, ацыкьцыкь-цыкь ухәа уб.иц.

Ас икоу абыжъткыакәа ирылароашьатәым шыакә (araga, akaqcaq, ababa, akbakyа уб. иц.). Арт ахызкакәа рышьәта шыакәгылоуп ацыра юынтә аитәхәарала. Ашьәта ахәтәкәа - ацыракәа злеилагъахьоу ала, иагърызхәуам иагърыгхом. Убри акнытә урт еикәытхашья рымазам.

2. Зхала икоу ахәтәкәа реикәытхәазарала ишыакәгылоу, насгьы зейтәхәараан ашьтыбжь цсахны изауа абыжъткыакәа ацәагәац рыбжьацаны иотәуп:

акәао-акәао аатиргеит, ахьяо-ахьяо аарыхгеит, ахәхәа-гъгъа аалгеит, акәао-әао аарылгеит.

Арт ирылароашьатәым еихыршалоу цырак ма ю-цырак реитәхәараан ашьтыбжь цсах ма ашьтыбжь цыла зауа (зхала шыәтара ззымуа ахәтәкәа рыла ишыакәгылоу) абыжъткыакәа. Урт еснагъ еилацаны иотәуп:

акәлычлы, агдымды уб. иц.

3. Иеиуеипшым ацәанырракәа аазырцшуа, ацыра ма ажәа зегъы аитәхәарала ишыакәгылоу абыжъткыакәа цәагәацла иеикәытханы иолатәуп:

иа-уу-уу, иа-уи-иу, иа-шәиу-шәиу, а-хьи-хьи, унан-унан, дида-дида, уаау-уаау ухәа уб. иц.

4. Ацстекәеи ацсаатекәеи рыцхьара иазку абжьыткыакәа реитәхәараан, урт афарцәикәа рыла иеикәытхатәуп:

ат, ат, ат, ат; шәит, шәит, шәит, шәит; мах, мах, мах; цис, цис, цис; чу, чу, чу; шәи, шәи, шәи ухәа уб. иц.

5. Зхала ажәәхәа хәтара зылшо, аха иеиуеипшым ацәаныррақәа раарцшразы еиҗахәарыла ахархәара зауа абыжҗкыақәа ацәағәаҗ ала еибарктәуп:

цым-цым, аллах-аллах аиаша-аиаша уб.иц.

Арт ирылароашьатәым зхала иажәәхәа хәтаны икоу, аха ацәаныррақәа ракәымкәа, амаҗәарқәа рыхьзқәа раарцшра иазку аиҗахәарақәа. Урт быжҗкыақәазам, хазхазы иотәуп:

Аллах, аллах духәааит, аиаша, аиаша хәа; цым, цым, уәәузеи?!

Иазгәаҗатәуп, арт реикәыҗхарагы шауа:

Аллах духәааит, аллах; аиаша хәа, аиаша; цым уәәузеи, цым?!

6. Зхала иказ ажәәхәа хәҗақәа еилаланы ишьақәдыргыло абыжҗкыақәа, дәеа ажәак рыбжьагыланы еикәыҗхашья рымамзар, еилацаны иолатәуп:

мшыбзиа, анацьалбеит, амарцьа ухәа уб.иц.

7. Еикәыҗханы иотәуп абыжҗкыа, уи злашьақәгылоу ахәҗақәа дәеа ажәак рыбжьагылар ауазар:

уххья згеит, иәф. Уххья сара изгеит, ухацкы сцеит - ухацкы сара сцеит ухәа уб.иц.

1. Ахәтаққәа хәа, даәа // әәа // әа, мацара, зацәык, моу, ба, изыдхәалоу ажәақәа иркәытханы иотәуп:

Нина хәа лархәон; азы-хәа иаажәуаз; мап-чап хәа уеумырххан; сцоит хәа далагеит; даәа // әәа // әа шәқәык; даәа // әәа // әа хөык; шәқытаәы мацара, хҭа мацара, илхәеит мацара ауп, акаҭшь мацара; шәқыта зацәык, хөы зацәык, акаҭшь зацәык, илхәеит зацәык; Мыкыч моу, әәы моу, акаҭшь моу, сара моу, хәба моу; Мыкыч ба? Хөык ба? Иахьа ба? Дцеит ба? ухәа уб.иц.

Азгәаҭа :

1) Зхала икоу ахәтақ хәа иалароашьатәым еснагь ажәақәа иркәытхамкәа иолатәу ажәахырәиааратә морфема хәа, /шәахә. уи абзсурала ишыақәгылоу ацынгылақәа рөышыа/.

2) ахыҭхьазаратәқәа акы, азәы, еилкаам ацынгылақәа цъара зны ирыцло ажәа даәа//әәа//әа иалароашьатәым еилкаам ахафьтә хьызцынхәрақәа акы, азәы, насгьы ацынгылатә хьызцынхәрақәа цъара, зны ажәахырәиааратә элементны ирыцло даәа//әәа//әа. Ацыхәтәантәикәа реилалара иахнаҭоит ажәа фьцқәа: ахәаақәцатә хьызцынхәрақәеи ахьызцынхәратә цынгылақәеи. Арт еилацаны иолатәуп:

даәакы // әәакы // әакы, даәазәы // әәазәы // әазәы, даәацъара // әәацъара // әацъара, даәазны // әәазны // әазны .

Ахьызцынхәрақәа рцынхәрас ахыҭхьазаратәқәа хархәашьа рымазар, иаххәап:

даәа акы, даәа азәы, даәа цъара, даәа зны ацынхәрас даәа юба, даәа юыцъа, даәа юыцъара, даәа юынтә хәа,

иҗамоу акомплекс еикәытханы иолатәуп. Ас еиңкаашва
 рымамзар - еиццаны иотәуп.

2. Ахәтацкәа ес /ы/, егы/ы/, цәкья, цыпхьаза изцу
 ажәакәа иркәытхамкәа иолатәуп, рхала излакам ала:

*есышыкәса, есаапынра, есзынра, есуажәааны:
 егылымбеит, дагыхәампшит; Ахматцәкья, ишәкәытцәкья,
 иахьацәкья, хәбацәкья, сарацәкья, исаҳахьацәкьеит;
 ма-сарцыпхьаза, цәоанцыпхьаза, даапсацыпхьаза, фитцы-
 пхьаза ухәа уб. итц.*

Еиҗахәарала ишьякәгылоу ажәакәа рюышья

Еиҗахәарала ишьякәгылоу ахьызкакәа рюышья

1. Зынцәамтакәа аидхәалага и ала ихыркәшоу
 ахьызкакәа реиҗахәарала ишьякәгылоу ажәакәа рала-
 гамтафьы азеипш рбага аархәар рылымшозар,
 ахәаакәцара зуа ажәакәа рыбжьаргылар алымшозар,
 ахацлаккәа цәагәачла еибарктәуп:

*напи-напи еибазәәсит, итси-итси еихьымзо, ишьи-
 ишьи еикәтцә ухәа уб. итц.*

2. Зынцәамтакәа асуффикс -к ала ихыркәшоу
 иеиҗахәоу ахьызкакәа ихәаакәызтцә ажәакәа рыцымзар,
 урт цәагәачла иеибарктәуп:

*шьяпык-шьяпык, хәызбак-хәызбак, лабак-лабак,
 фырцьанк-фырцьанк ухәа уб. итц.;*

ихәаакәызтцә ажәакәа анрыцу, иеикәытханы иолатәуп:
*хәызба еикәацәа дук, фырцьан цәга пшзак, лаба
 шәпа кьәәк уб. итц.*

3. Зацлаккәа реиҗахәараан шытыбжьык ма цырак аҗсахрала иеиҗкаау ахызкакәа аҗәаҗәац рыбжьацаны иолатәуп:

асса-мысса, амаҗәа-юыҗәа, ахәатәы-аутәы, ртыҗ-ртышә, лынак-лаак, ирахә-ишәахә уб.иҗ.

Азгәаҗа:

Арҗ ирылароашьатәым зыхәҗакәа нагзаны иеи-лаҗәахьоу интонациалагы иузеикәымҗхо ахызкакәеи арлахәыракәеи, урҗ еснагь иелацаны иолатәуп:

агыгшәыг, аҗьалпал, ахәчымыҗ, акәаҗәаҗа, ахы-лоаҗсыләа, ахартасырҗа, амахашьаха, дхәарҗсаруа, дтәа-амаауа, дкыҗкымыҗуа, деихеигәә, дцәыркьацәырасуа, дкылҗшкылзыроуа ухәа уб.иҗ.

Еиҗахәарала ишьақәгылоу аказшьарбақәа рышьа

1. Ажәа ашьаҗа аиҗахәарала ишьақәгылоу, иара убас аиҗахәараан ашьтыбжь җсахрала еиҗкаау аказшьар-бақәа цәаҗәаҗла еикәыҗханы иолатәуп:

җхәыс шәпа-жәпак, хаҗа наза-аазак, хоаа-җоаа, хы-блаа-җыблаа, агаз-хәызы, аза-маза ухәауб.иҗ.

Азгәаҗа:

Арҗ ирылароашьатәым аҗыра аиҗахәарала ишьақә-гылоу аказшьарбақәа. Урҗ еснагь еилацаны иолатәуп: *җеи-җеи, кәҗкәҗ, шаша, кәеикәеи* ухәа уб.иҗ.

Еиџаџеарала ишьаџегылоу ахьызцынхераџеа роышьа

1. Аидџеаллага и ала ихыркешоу ахьызцынхераџеа реиџаџеараан, изхылџеиааз ахьызцынхера аџеыџеџеара аџыџ аџсахуазар, џеаџеаџла еибаркны иотеуп:

Азџеи-азџеи, аки-аки, ирыџешеыргшы: иџеџеоу азџеи иџсыеу азџеи еидџатеуп, ашџеџеџеа аки атетрадџеа аки схазы иаансыџыит.

2. Аидџеаллага гы ала ихыркешоу арбагатџе хьызцынхера абри аиџаџеарала ишьаџегылоу ажџеаџеа џеаџеаџла еибаркны иотеуп:

абригы-абригы ауауы дшџеыџшаа, абригы-абригы аџыџаџеы шџеџа уџеа убас иџ.

3. Ахаџеыте хьызцынхераџеа реиџаџеарала ишьаџегылоу, аизырхаратџе џакы аазыргшыа ажџеаџеа џеаџеаџла еибаркны иотеуп:

џара-џара џаибамџеозароуп; шџеара-шџеара пату еиџеышџеџозароуп, дара-дара еиџеыџџашьоит. Иџеашџеџ, иухџеар шамуа џара-џара џаажьоит, шџеара-шџеара пату шџеыџеышџеџароуп уб.иџ.

А з г е а џ а: Арџ ирылароашьатџеым еиџаџеарыла ишьаџегылоу ахьызцынхераџеа ркныте аџхьатџеи ахазырха аџакала ахархџеара анамоу. Ускан урџ еиџрыганы хаз-хазы иотеуп: *шџеара, шџеара пату еиџеышџеџозароуп. Арџ аџаџарба рыџбьаргыланы иеикџеыџџазар ауеит: шџеара пату еиџеышџеџозароуп, шџеара.*

4. Еилкаам ахьызынхэра шьоукы иара убас ахэаа-кэцатэ хьызынхэра зеггы реиҥахэарала ишьақегылоу ажэақэа еикэырццакны, аатгылара рыбжьамкэа иқазар, урт ацэағэақ рыбжьацатэуп:

шьоукы-шьоукы, /цьоукы-цьоукы/, зеггы-зеггы.

5. Зеиҥахэараан ашьтыбжь цсах зауа ахьызынхэрақэа азэы, дытк, аҥхызарахьзы акы рыхэҥақэа еикэытхашья зларымам ала, ацэағэақ рыбжьацатэуп

азэымзар-азэы, акымзарак - акы, цыт-чытк.

Еиҥахэарала ишьақегылоу акацарбақэеи, алахэырақэеи, арлахэырақэеи рьышьа

1. Акацарбақэеи, алахэырақэеи, арлахэырақэеи реиҥахэарала ишьақегылоу, амапкратэ форма зауа, иара убас зыграмматикатэ формақэа зымцсахуа ахэҥақэа рыла ишьақегылоу ажэақэа ацэағэақ рыбжьатцаны иолатэуп:

истахы-истахым, истахы-истахымшэа, иуаха-иумаха, днахэы-аахэуа, инапыркья-аалпыркьяны, днапыркэчы-шьапыркэчуа, дгэылшаа-хылшаауа, иаркы-иаркы, ирцэ-ирцэ, уабаказ-сабаказ, узэуи-сызэуи, унеишь-уааишь ухэа уб.иц.

2. Ашьагэыт ма ацыра аиҥахэараан ашьтыбжь цсах змауа ажэақэа еилацаны иолатэуп:

дхэыцхэыцуа, дыччаччо, дгьежьиҥьежьюа, дбырбы-руа, дмагамаго, даахэыцхэыцит, даацэицэит, икыырккы-руеит, ицеицеиуеит ухэа уб.иц.

1. Ахьызкақәеи, ақацарбақәеи, алахәырақәеи, арла-хәырақәеи реиқәңхьазарала ишьақәгылоу, тыңла еитны-ңсахлашьа змам, хаз-хазы ахархәара заур зылшо ахац-лакқәа рыла еибарку ажәақәа ацәағәац рыбжьацаны ио-латәуп:

ацәгьа-абзиа, ахы-ацыхәа, лыңсцәа-лыбзацәа, тәартас-гылартас, дымцаа-дымңшаа, дцо-даауа, дтәо-дгыло ухәа уб.иц. *Игәашәт* ишүзымхәо *ацыхәа-ахы, да-ауа-дцо* ухәа уб.иц.

2. Адунеи ахәтақәа рыхьзқәа, насгьы аңшшәы еила азырңшуа ажәақәа ацәағәац рыбжьацаны иолатәуп:

ааада-мрагылара, алада-мрагашәара, бжеиқәа-бжа-шла, цәиқәа-цәиацәа, цәаңшь-цәаажь, цәыхәа-цәыш-кәакәа, хиацәа-хыкаңшьаа уб. иц.

3. Тыңла иузеитнымңсахло ахацлакқәа рыла еибарку, еиқәыңхьазарала ишьақәгылоу аңхьазара хьызқәеи ахьызцынхәрақәеи ацәағәац рыбжьацаны иолатәуп:

акы-оба, азәы-оыцья, акык-обак, азәык-оыцьяк, быжьба-ааба, быжьбы-аабы, шәкы-зқы уб. иц.

Ахьызтә жәеидхәалақәа рьышьа

1. Хьызкала ма хәташьатә казшьарбала иаарңшу ахәаақәца изцыло ажәеи иареи дасу рхатәы цакқәа рзынханы иказар, урт хаз-хазы иотәуп, ахьызтә жәеид-хәаланы излакоу ала:

ашьха тыгъа, ацсуа гъэыс, ауауы ду, асы ду, аонь ду, ахафь гъажь, ацкы кагъшь, ауауы цэгъа, ахэчы мыжда, ауауы рыцъа, ацэа баа, ахэаса баа, ацша цэгъа, алахьынца цэгъа, ауауы цэгъа, алахь еикэатэа, алахь шкэакэа.

2. Хыхь хзыхцэажэаз амодель ала ишыакэгылоу ахьызтэ жэеидхэалакэа еицрыганы иолатэуп, урт еи-цырзеипшу акацарбатэ форма анрымоугьы:

дышьха тыгъауп, дацсуа гъэысуп, дуауы дууп, цэа баан, барфын касын.

А з г ө а т а: Хзыхцэажэо ажэеидхэалакэа ирыларо-ашьбатэым еипшу амодель ала ишыакэгылоу, аха зыхэ-такэа рцаккэа еилацаны цакык аззырцшуа ажэеилацакэа, урт рыхэтакэа еиццаны иолатэуп:

аеиқэа, аеихэа, аеабаа, абгахэчы, абгаду, амзафа, агъэысеиба, ацэасса, ацэаша, анду, абду, ахэажьы, ам-шэшша, ажэжьы,

аоынду - аонь: закароу акэымкэа, ацаацэара аиҳаба-цэа иахьынхо ганарцшуазар *ауаоду* - ауауы иоура акэым-кэа исоциалтэ тагылазаашья аанарцшуазар, *асду* - асы рацэа акэымкэа, 1911 шыкэсазы икалаз азын цэгъа аамта аанарцшуазар *ақэабаа-асабаа, ахьабаа.*

3. Цырак ала ма шытыбжьык ала иаарцшу ахьызтэ ажэеидхэалакэа рыхэтакэа (ма хэтак) еицрыганы ио-латэуп:

*аць ду, ць дук, ць дус
алаба ау, лаба аукы, лаба ауқэас
ацэ гэгэа, цэы гэгэак, цэы гэгэас*

4. Еицрыганы иолатәуп ахатәы хыызкеи уи хәәа-кәыізцо әжәеи рыла ишьақәгылоу әжәеидхәала ахәтәқәа.

Ната хаас, Даур мыжда, Хыымца рыцқа, Куаста амәеи, Сандра кадыць, Ахра гызмал, Дамеи гәымбыл, Алхас ағхамшьа.

5. Ақсшәәфәы имақым зны-зынла әжәа хырәиааратә суффиксны ахархәара зауа әжәақәа, урт изцыло әжәеи дареи еиццаны иолатәуп. Убарт иреиуоуп әжәақәа:

Ақштәы: *ажәанқштәы, ахыықштәы, аразынқштәы, ахәақштәы.*

Аматәа: *аоныматәа, ачысма тәа, абцьарматәа, аңсуаматәа, ацәматәа.*

Ашьтәа: *ацьмашьтәа, ауасашьтәа, абшьтәа.*

Ахьча: *ауасахьча, әеыхьча, ажәхьча, акызхьча, аоныхьча.*

Аказа: *анапказа, амәказа.*

Ацла: *ацәацла, аҳацла, амжәацла, атамацла.*

Акакал: *ачакакал, амжәакакал, аҳәасакакал // абҳәасқакал.*

Ажбы: *ажәжбы, аҳәажбы, ауасажбы, ацьмажбы, амшәжбы.*

Ашша: *ажәшша, аҳәашша, ацьмашша, амшәшша.*

Ацәа: *ажәцәа, ацьмацәа, аҳәацәа, амшәцәа, абжьасцәа.*

Ауаоы: *амшынуаоы, әеыуаоы, ашьақауаоы, аруаоы.*

Алхәыс: *агәылапхәыс, ақшәмапхәыс, ахтыпхәыс, арцаопхәыс, асултанпхәыс, аҳақрымпхәыс, аха әжәапхәыс* лмила т аазырқшуа әжәа анацло, урт хаз-хазы иотәуп: *аңсуа пхәыс, аурыс пхәыс, акабарда пхәыс.*

Абжбы: *эхала ахархәара змам ашьа тәқәа ианрыцло, урт еиццаны иотәуп, аха ара иазгәә тәтәуп: изцыло әжәа иарку цыралә иалгозар, иотәуп бжбы: *акытбжбы, әеытбжбы,**

*ахысбжбы, акэынкэындбжбы, аха изцыло ажэа иаарту цы-
рала инцеозар, иотэуп бжъ: аччабжь, ацэыуабжь, ашы-
кыбжь, ахэхаабжь, акаабжь.*

Аформа нагза змоу ажэақэа ианрыцло, урт хаз-хазы иотэуп:

агитара бжбы, апианино бжбы, арадио бжбы, ағба бжбы.

5. Азыкашьатэ казшьарбала иаарцшу ахэаақэца изцыло ажэеи иареи хаз-хазы иотэуп:

ацътэ гэы, ағатэ уаа, ағатэ аамта, ажэытэ уаа, аихатэы каруағ.

6. Акацарба ашьағала иаарцшу ахэаақэца изцыло ажэеи иареи еицрыганы иотэуп: *ахаскыын да, амгьал мцаа, акуац цыы, акуац жэы, ацэа баа, аха баа.*

Ахәоу анцәамтәәы аатгыларатә дыргақәа ыргы- лара

Акәаң

1. Ажәабжътә хәоу анцәамтәәы иргылатәуп акәаң.

*Ақыта ацыхәан дынхон Хакәыцә хәа уаоы гьангыашк.
Уахык Хакәыцә иеытра агычцәа нталан, арашь
иаоызаха итәкны имаз аеы аатганы иргеит.
Ауа ихәеит, ақәла ихәеит, аха имбеит. /Д.Гәлиал*

2. Адраматә оымтәқәа рәы акәаң ргылатәуп ареплика зтәу ихъз ашьтахъ:

*Е с м а. Дыргәит, дыргәит!
А с т а м ы р. Иргада?
Е с м а. Алсны-Ханым! /С.Чанбал.*

3. Ахыцқәа иртәку аремарка злоу арепликаәы акәаң ргылатәуп:

1) аремарка азыркуа ахыц ашьтахъ, аремарка ареплика
иаңынгылазар, усқан ареплика зтәу ихъз анаоус акәаң ргы-
латәзам (аремарка алагатәуп нбан хәчыла):

*А ж ө л а р (адрухәа иоагыланы). Бзия убааит, Рашың!
/С.Чанбал.*

*А с т а м ы р (дызәу аус дакәымтцәкәа). Исахауеит,
Астанда. исахауеит! /Ць.Ахәбал.*

2) аремарка азыркуа ахыц аҗһа, аремарка ареплика иашьтәнеуазар; иара убас акәаҗқәа ргылатәуп ареплика зтәу ихъзи арепликеи рнаос (аремарка иалагатәуп нбан дула): .

Б а җ а л. Абра, хашьхақәа рыгәтаны, ажәан агәаны, абарт җабьарқәа ишәймағаны тоуба аауеит. (Рабьарқәа, ркамақәа леиларкуеит.) Иахьарнахыс ихалшонацы ахақәитразы хшықәңалара, җабьар шкаҳмыжьра иахтоубоуп! /С.Чанба/.

С е л м а. Быстыхә, бакәыц, бара, сара сцәылхра. (Аҗаҳмада ибжьы гоит.) /Д.Гәлиа/.

4. Акәаҗ ргылатәуп арубрикақәа реиқәыцхьазараан, иаххәап, аплан азцаарақәа рнаос, атезисқәеи арезолиу-циақәеи рнаос; арубрикақәа нбан дула иалагатәуп.

Анаукатә сессиа апрограмма

1. Амифи аҗабьырги аҗсуаа рхылцшьтратә хәамтақәа рғы.
2. Б.Шьыңқәба ипоезиа аҗыдарақәа.
3. Аҗиазқәа рыхьзқәа аҗсуа-адыгьа бызшәақәа ркны.

5. Акәаҗ ргылатәуп аишьтагылатә нумерацияқәа аазырцшуа арабтә цифрақәа рнаос:

Аҗсуа бызшәа афонетикатә система

1. Абжьыка шьтыбжьқәа.
2. Абжьыкабжақәа.
3. Ацыбжьыкақәа.

А з г ө а җ а: Акәаҗ ргылатәзам, ацифрақәа рнаос ахыц гылазар; арубрика нбан дула иалагатәуп. Арубрикақәа рынцәамтағьы игылазар ауеит әғарцәи, мамзаргьы акәаҗи әғарцәи.

1) аморфология;

2) асинтаксис.

6. Акәақ ргылатәуп аинициалқәеи иркәәфү ажәақәеи рнаос:

*Д.И. Гәлиа, С.И. Чанба, Б.В. Шьынқәба; ахьызц. - ахьыз-
цынхәра ацынхәрас, акац. - акацарба.*

7. Ажәеинраалақәа, апоемақәа, ароманқәа, ажәабжықәа, адрамақәа, астатиақәа, ашәыкәкәа рыхьызқәа рнаос акәақ ргылатәзам:

"Камачыч" "Ацынцәарах" "Ақсны-Ханым."

8. Фырқштәыс иаагоу ажәабжытә хәоу иацзар ахыцқәа ирҭаку ахәоу зтәу ижәла, акәақ ргылатәуп ахыцқәа рышьтахь:

Мшәагә-кәәеи Папба Рашьыҭи

Ақсацәан, ныкәаюцәан И.Когониа!

Ақсадгыл зцәызыз - зегьы ицәызит! Ажәақка!

А з г ө а ҭ а: 1) Иаагоу ахәоу быжыҭгаратә ма зцааратә хәоузар, ахыцқәа рақхьа иргылатәуп иахәҭоу адырга, ахыцқәа рышьтахь - акәақ:

Избан, ибыхьзеи, бзыргәакзеи, Бгәы иагәамҭхарыз иббазеи? ИЛ.Кәыҭцинал.

2) Аиллиустрациақәа зегьы абзацкала иаарқшызар, рыбжьара иргылатәуп акәақи әфарцәеи:

*Ахшыю аҗшәймоуп, аҗара сасуп, Ахшыюи аҗарей ей-
быҗазар, нас иматәахәуп* /Д.Гәлиа/; *Уа, иҗыҗхаауейт-бы-
лақәа, иҗшзоуп бнацәкәарақәа* /Аҗсуа жәлар рәаҗыцтә
рәиамтақәа/; *Ацла абҗыцқәа адацқәа ирхыччон* /Ажәаҗка/.

9. Акәаҗ ргылатәуп автор ижәлеи, иусумта ахзы, атыҗра ашықәси рышьтахь, иахыркыыҗхыыз ақалақь ахыз ашьтахь иргылатәуп аҗарцәи, аха адакыақәа арба-зар, ашықәс ашьтахь иргылатәуп аҗарцәи, адакыақәа рышьтахь - акәаҗ:

Ш ы н к ә б а Б. Июымтақәа реизга. III. Акәа, 1979, ад.119.

А х ә б а Ць. Ахынхәра. Акәа, 1987.

Азцааратә дырга

1. Азцааратә хәоу анцәамтаҗы иргылатәуп азцааратә дырга:

*Арҗыс ейқәа. Зара ейхытар, Уабаццакуа, Умоа аба-
хоу?* /Д.Гәлиа/; *Дида, дида, исыцалазеи, Сара гәышьа,
исыҗсыхәоузеи?* /Аҗсуа жәлар рәаҗыцтә рәиамта/.

А з г ә а җ а: Азцааратә хәоу азцааратә цакы атыҗан ажәабжьтә цакы амазар, анцәамтаҗы азцааратә дырга ацынхәрас иргылатәуп акәаҗ:

Абри сыхшыю шҗазымцеи, сара мыжда.

2. Иеилоу ахәоу ахәтақәа зегы зцааратә хәоукәазар, азцааратә дырга рзеиҗшны иргылатәуп иеилоу ахәоу анцәамтаҗы:

Дабакоу, мшэан, ани аҕкэын мзышэашэа икоу иҕашьямкэа иҕашьяхаз. Сасрыкэа, ара дызбазомеи? Нарҕ Сасрыкэа.../.

3. Иеилоу аҕэоу аҕхьатэи ахэҕа зцааратэ хэоузар, аобатэи ахэҕа - ажэабжытэ хэоузар, аҕэоу анцэамтэҕы иргылатэуп акэаҕ:

Измырззеи жэытэ аахыс хэбызшэа, ирҕыцуа иа-ххэоит иахья ара. /Б.Шьынқэба/.

4. Иеилоу аҕэоу ахэҕак зцааратэ хэоузар, еҕи ахэҕа быжыҕтаратэ хэоузар, иеилоу аҕэоу анцэамтэҕы иргылатэуп ма азцааратэ дырга, ма абыжыҕтаратэ дырга, мамзаргы урт еицны:

Арахь бааҕшишь, ахцэы қамыз, Исхэо бмахауеи?! /Б.Шьынқэба/

Нан, ибыхзэи, бэырҕэҕэа! /Б.Шьынқэба/.

Аоы имамкэа аублаа дызбахьадаз, уи аҕхья иргылоз ачеицьяка акэын! /Б.Шьынқэба/.

Абыжыҕтаратэ дырга

1. Абыжыҕтаратэ хэоу анцэамтэҕы иргылатэуп абыжыҕтаратэ дырга:

Исныхэарц сҕахуп Аҕсынтэыла, дысныхэарц сҕахуп Ауаоы! /Р.Смыр/.

Еибабароуп икоу, Нышька, еибабароуп! /Ш.Ҷқадуа/.

Азын! Сышьҕа асы ианыз!

Сухэоит, цытраамтак схэычыз!

Лакеҕэак схаштхьеит - исырҕа.

Ххэацээ знык ацэҕья сырҕа! /М.Лашэриал/.

1. Абыжыткыа мацарала ишыаэгылоу анцэамтэфы иргылатэуп абыжытгаратэ дырга:

Иа-ууи! Шэиу-Шэиу! Кох!

3. Автор ицэанырра лымкаала иащишырц итахызар, абыжытгаратэ хэоу анцэамтэфы иргылар калоит абыжытгаратэ дыргақэа хқа:

Шэзырфы зеггы, Европа, Америка, Азия!!!

Шэзырфы, шэзырфы!!! М.Лақырба!; Уаха здырырцгы стахым!!! А.Гэөгәуа!

Ахэоу анцэамтэфы аатгыларатэ дыргақэа еицны ыргылар

1. Иеиуеицшым ацэаныррақэа зныцшуа азцааратэ хэоу анцэамтэфы иргылатэуп азцааратэи абыжытгаратэи дыргақэа еицны (?!):

Мап ухэоит акәу?! ИС.Чанба!; Шэзырччои?!- ихэан, дара рахь днахьахэит Шьагә Алоу-иңа ИШ.Чкадуа!; Анасың кьаә еиҳа еиҕми, цыхэагцэара змам, инымцэазо анасыңдара ацкыыс?! М.Ҙарба!

2. Изыюа азцааратэ хэоу анаос аатгылар ааирцшырц итахызар ма, игэы излаанаго ала, ахэоу нагзамзар, уи анцэамтэфы иргылароуп азцааратэ дыргеи акәапрацэеи I?...I:

Сеилагоит, сеилага! Жэохә цьма ыкан, акы анишь, еиҕах жэохә злакалазеи?.. Ць.Ахәба! Закеи, закеи?..

3. Изыюуа абыжытгаратә хәоу анаюс аатгыларә аа-ирдшырц итахызар ма, игәы излаанәго ала, ахәоу нагзамзар, уи анцәамтәәы иргылароуп абыжытгаратә дыргәи акәәпрацәеи !.../.

Ахы, аҗхәә, хәимәалацәәз, усыцны сқыта уналсаалсыр - насыц дус исыцхәзоит!.. ИМ.Тарба!; Исумырхәар умузаап иахья!.. ИЦь.Ахәба!; Алақәә!.. Ала...қәә! I.Гәөгәуа!; Ашкол! Аоны! Еитәх ашкол, еитәх аоны!.. ИШ.Чкадуа!.

4. Азцаара-быжытгаратә хәоу нагзамзар, уи анцәамтәәы иргылатәуп азцааратә, абыжытгаратә дыргақәә, акәәд рацәә (?!.):

Зака ииашаны июазеи?! ИШ.Чкадуа!.

Ирыцалазеи, аф рыст, уаха узустаз рымбазеи?! IА.Гәөгәуа!.

Ахәоу аонуцқа аатгыларатә дыргақәә рыргыларә

Аицааирақәә ралкаара

1. Еицааирала иаарцшу а) азыххәәа, б) азырхатә хартәәага, в) ахартәәага ахәоу әәы әәарцәиқәә рыла иалкаатәзам:

а) азыххәәатә еицааира:

Абга иацәшәәз амшә дагәйдхәлит; Акыр зычхәз акыр ибеит, Ацә змамыз ирбагы цәәғәара игон (Ажәәҗқақәә); Әнак иахыҗо шәымш иахыҗоит IАжәәҗқа!.
Ажыраәы иеиднагалаз рызхара иеицәәжәеит IБ.Шынкәба!; Амашына иамкыз шәпыла ицеит.

б) азырхатә еицааира:

Уагъья икахауа уихымччан; Амшын иацэынхаз
ацэыкэбар дашьит /Ажәаңкақәа/; Сашья дахьыкоу саб-
хэароуп (Аңсуа лакәқәа); Ахыкәалаа згәахы цнаблааз
Ахақәитра рызгылоит абака! /М.Тарбал; Аишьцәа о-бгак
цъара ишеидтәалаз рбеит (Аңсуа лакәқәа); Иеибаххәон
дасу хъаа-гәтыхақәа, хрылацәажәон дасу иаххаагаз
/Б.Шьынкәба/; Абрака ирхасабуан Аңсадгьыл агәы иалаз
/Б.Шьынкәба/; Урт цшьблак рымоуп, угәуеаныз хәа Маго-
мет исеихәахъазгы саазхәыцит /Б.Шьынкәба/; Аидыгъа
Магомәт уацәы ашьыбжәон ахәсақәа абахчахь иштыцүаз
еиликааит /Б.Шьынкәба/.

в) ахартәаагатә еицааира:

Аапыни. апхыни иаахрыхыз ала хъы ныкәаагароуп;
Фыц еибагаз рзы аоын ду ағы ауадақәа дырхиет; Гәгә-
ла ихәыз рзы амашьына аарышьтит; Иара ихы ныкәйгон,
атәым гхзы иалцыз ала. Адца кайцеит ачкәын дыршьырц
/Аңсуа лакәқәа/.

А з г а т а:

Изыдхәалоу ажәа иашьтанеиуа азыххәаатә, азырхатә,
ахартәаагатә еицааирақәа иеилазаашьала акыр
инеицыхны иказар (иаххәап, аицааира иалазар дәәа
еицааирак ма иеижәлантәу. аицааира ухәа убас
ицегьгы), ахәоу ағы афарцәикәа рыла иалкаатәуп:

Уаоы имыгъхъазаци, шака аамта цуа ас имкәацо
игылеижьтәи Багада ацакьара.../А.Гәөгәуа/; Сасрыкәа
иаразнак идырит, ари иаауаз хаца гәгәак шиакәыз /Нарт
Сасрыкәеи.../; Иудыруама уара, урт аныхақәа, ажьирақәа
рыцаныхәара амсылманра ишатцанамкуа?! /Б.Шьын-

кәба!; Есма лкасы доахан, днагғаақшит Шьукри, нас днеин, акәыркәан инапы нықәцаны дқәит абыржәада дшимбацлыкны аус шимамыз, лқара шиақәым М.Лакрба!; Сахынақшуаз избон, амацүцәа еиоыкьа-еивкьо, ахани азыршәи ишрыбжъаз /Б.Шьынкәба; Уажәшьта издыруан сара, аублаакәа зташәаз аитарыцқара- ари адгьыл ишанырцаз, хырхырқасгы ироүз /Б.Шьынкәба!; Х-оык ашьхаруа хацәа ххы неилақцан ихазбеит, шыбжъааира пытрак шагу Матеи сарей абақча агәтаны хнеирц /Б.Шьынкәба!; Пытрак ашьтахьгы Хакәыцә ажәабжъны ихәон, агьыч аныха дшеимтаз, үи азы Елыргы дшымцаз... /Д.Гәлиал; Иаразнак ақыта ирылаоит, сара ашкол стацаразы Акәакәа сшыргаз /Д.Гәлиал.

2. Еицааирала иаарқшу а) ахәаакәцә, б) акалашьатә тагылазаашьа, в) ахықәкытә тагылазаашьа изыдхәалоу акацарба

1) иаңынгылозар, урт рыбжъара ағарцәи ргылатәзам а) ахәаакәцәтә еицааира:

Ацкәын иацлабыз атахмада ибга ццәеит /Ажәақка!; Уао иимбацыз агәырғара, амшра сазықшын М.Тарба!; Шәеышькыл зкыша, зык шәзыржәыша моанызаоык дышәтахымхари? Нарқ Сасрыкәеи...! Таацәа змамыз Абаҕаа иқерагы крифахьан М.Коғониал; Шақсығ инхоз Зосқан Ачба Дуао дун иаамтала М.Коғониал; Мыцхәы лгәыбылра шьтихит нацънатә аахыс бзиа иибоз агхәызба М.Папасқыр!.

б) акалашьатә еицааира:

Сан ақәаорағеы акы лтахызшәа днықәагылан, акраамта арахь дықәымцит /Д.Гәлиал; Азғаб даара, уаоы изымчхаратәы даакәықсычхаит /Ақсуа лакәкәал; ... Итаацәа зегьы ибазшәа игәы аакәлеит /Д.Гәлиал; Шьа зықәзамыз

иқышә ухәа, изықкәа хәчык иудырратәы иаакалшьхеит
/Д.Гәлиал; Дахьижызи дахьишьызи Дацәхымкьаратәы бзиа
еилылкааит /М.Коғониал; Ишыдыдуа қәа ауам /Ажәаҥка/

в) ахықәкытә еицаaira:

Урт сырзапхьарц "Абаҥаа" сөзыхасцоит сара заа
/Б.Шьынқәба/; Агәыргьара иумоу ұдысныхәаларц сымю-
ахыцит /М.Папаскьыр/; Адгьыл цөыгьарц иаҥахуп аҥхзы,
Амра, амза, иҥамбо нас азы! /М.Ҥарбал; Аха уи ихаҥа мыч
ду змоу азәы иоуп, иөы имышьтырц аҥара аҥарххара дала-
геит /Нарт Сасрыкәеи.../.

2) иашьҥанеиуазар, урт рыбжьара аҥарцәи ргылатәуп:
г) ахәаакәцәтә еицаaira:

Сара соуп Абаҥаа, Хратәыла иапоу /М.Коғониал;
Ашәарыцао, бцьарла иоычоу, Абар дааиуеит деикәа-
хәхәы /М.Ҥарбал; Анкьа абра ҥауадк дынхон, ашәыр ра-
цәаны измаз /М.Папаскьыр/; Ацә, акамбашь иакәпаз,
атәыюа хжәеит /Ажәаҥка/; Сықалақь, исзымбо са сгәазха-
ра /Б.Шьынқәба/; Аҥсҥхәа, абажә иадчыла иказгы,
аахьдуан /Д.Гәлиал; Хнеип Сасрыкәа икынза, ари акара
ахацарақәа казҥахьоу /Нарт Сасрыкәеи.../ ... Хазҥаб, дым-
кәашакәа шьалы змыргылоз, акыркырхәа зыччабжь хас-
ны ионаоуаз, лылахь шеикәыз гәахҥеит /Б.Шьынқәба/.

б) акалашьәтә еицаaira:

Дхьахәхьачон, ацара иҥахзамшәа, Ашьа илцуан,
акәаршоы ауашәа, Иҥштәы кәпеит, дузымдыруа
/М.Коғониал; Ачыҥкәпшь зкыз ацла дрылцәраан, акы
данкьап үхәаратәы, акәарақәа дырхыҥо длықәлеит

И.С.Чанба; Езыгә... ииҗәз җышьяны инаҗшы-ааҗшит
ишырзеилымкааз удырратәы /Н.Хашыг/.

в) ахықәкытә еицаaira:

Рәархеит аҗта еиқәаҗәақәа, амаҗәыс аакәеицеит,
идыдит фымҗабзла, ари аҗла ыҗыржәарц /С.Чанба/;
Җхызла иибаз дитахын, Хатәы җхәысыс дигарацы
М.Коғониал; Иееибыта июны дейжәлеит, Дцарцы ныкәара
М.Коғониал; Арҗ аменшевикҗәа рыр иреиуаны иаарҗәахауаз
рыбҗарқәа рымхны, рышьтахька идыргъежьюан, рөызҗәа
ирнымиартә /П.җадуа/; Аминистр иҗыз ауааҗы иарҗы
Алиас имашыына хәыҗ-хәыҗ игәартәит, инадырхәит, иаа-
дырхәит, ататын бҗыҗқәа аанызкылоз амзыз
шьәқәдырҗыларц /М.җарба/; Мзауҗ дгәыргъо дцауан, Игәы
иҗеикыз наигзарц /М.Коғониал/.

3. Еицаairаләи акаҗарба аинфиниттә формаләи иа-
арҗшу аамҗатә, амзытә, ахыҗшратә, азоужьратә,
ашәага-загатә, архыҗшратә җагылазаашыакуа ахәоу
әфы әҗарҗәиқәа рыла иалкаатәуп:

а) аамҗатә еицаaira:

Аашыаюы ақалмышь аниба, дадтәаләит, ачашә
аниба, дадиаләит, Аәада аидара ианаҗам, иҗуеит
/Ажәаҗкақәа/; Амра анҗәырҗлақ, ашәахәа җаргәыбзыҗуа
иахдылоит /М.җарба/; Абыржәы сҗәәжәонаҗ, зака бҗар
җкәахәоузәи.../Ш.җадуа/; Лыфатәқәа лырмазеиуаны
еиҗш, лхаҗаҗы дааит /Аҗсуа лақәқәа/; Ибжы рыҗәҗаны
илҗхәыс дышлаҗәәжәоз, иашыа еитҗы дааит /Аҗсуа
лақәқәа/; Сгәы аатзызаауеит, уи даасгәалашәаҗыҗхәаза
/С.Чанба/; Данынаҗш, бнауаоҗас дқамсысза азәы да-
айдххылт /Д.Гәлиал/; Ус дҗо, дҗо, даара акыр днаскәахәа-

ны еипш, кәәцә хәчык алоа ахылбыбуа ишгылаз ибәит
/Нарт Сасыкәеи.../

б) амзытә еицаaira:

*Зны-зынла ихы ишәиуан иара, дымхәыцзакәә
апхәызба асалам шәкәы ахылызюыз М.Папаскыр;/
...Асаби иишья шананы иахыказ иахкьаны, лхәыцырта
рацәан Сағанеи Гәашья /Нарт Сасыкәеи.../; Уи амахәкәә
кәәтәын, ашәшьыра амхы иахьнатауаз азы /С.Чанба/;
...Уи ахыбхәазгы, атәюакәә схагылазшәә збәит
ИД.Гәлиа/; Среигәырҗон Шьмаҗ иҗаацәә, абас ахацаргыс
дахьрыцагылаз /Б.Шьынкәба/; Уи макьана ашьха арахә
рырхәышья ахызымдыруаз акнытә, ихы амцхә аҗьабаа
аирбон /А.Гәөгәуа/.*

в) ахыпшратә еицаaira:

Умрахәәга сзацымларгы, Сацыз, умза анкаччало.
Захьынцъара срыцшааларгы, Уара уәоуп сахьыкоу,
Члоу! /Б.Шьынкәба/; *Ахшыюи атцареи еибытазар,*
нас имаҗәахәуп /Д.Гәлиа/; *Чарахома, ачарашәә уа имгар.*
Чарашәоума, зегь еицәакны үи рымхәар. *Аарцә иаа-*
цәырцыр, аеышьтыхуа нырцәка ицап, нырцә иаацәырцыр,
аарцәка хамҗас нас ирзаап /М.җарба/; *Есымшаaira ашьха*
скыдуп, Аадара уалны исыдуп, Уахь сызцозар,
са сеибытоуп, Мыц зымхәазо абцъар сытоуп /Б.Шьынкәба/; *Шә-*
рыцаоымзар, уаю дызхалом, шьха иашьцылам дызцазом
М.Коҗониа/; Амаза анумоу, азәгы игәра умган, даараза
цкья дпумшәацзар /М.Лакрба/.

Азгәатакәә: 1) Акацарба ахыпшратә форма аәрцәи ала иалкаатәзам:

а) уи афразиологиатә жәәидхәала иахәҗакны иказар:

цэгъамзар бзиа, е-ес уцаларгы уцала, уажэымзар
уажэы, знымзар зны.

б) уи еилоу акацарбатэ зхэа иахэтакны иказар:

*Ахагацэа реицш сгэеигэеиуа адеқэа срықэын, шаанза
хаицыказар стахын /Б.Шынкэбал; Имжэыр иузом, ижэыр,
ашэахэара далагоит /Ш.Цкадуал; Ишьтахька дымцар ка-
лом; Ашкол дтазар акэын;*

в) уи акацарба акалара иацны еилоу азхэа иахэ-
таксар, ахыцшратэ акэымкэа, ахэаратэ, агэаанагаратэ
(предположительное - может быть) цакы аанарцшуазар:

*Икалап агэашэқэа адэныкала иадыркызар /А.Гэо-
гэуал; Икалап аены ахшь ашьацэхыц иампыхьашэазар
иара убри ача ахаҭа... /А.Гэогэуал.*

г) уи ахартэаагатэ хархэара амазар:

*Нан Хабахэ, уара угэы аказы исзынхар ацкыс,
сыцсыр еиҭасшьоит /Д.Гэлиал; Ачарақэа реы укэаша хэа
иааудырцылар, сурцхашьар хэа сшэоит /Д.Гэлиал.*

д) уи ажэа аиҭахэарала ишьақэгылоу, ашьақэыр-
гэҭэаратэ цакы змоу ажэеидхэала иахэтакны иказар:

*Сыцсуазаргы сыцсааит сашьцэа реицш /Ацсуа
лакэқэа/; Скэашазаргы скэашеит. ачаи излацырхагоузеи
/И.Папасқыр/; Сышэшьыр сышэшьяат, амзар уаҭа изуам
/М.Лакрба/*

2) Ахыцшратэ формаёы игылоу акацарба акэзар зцу
ажэа ахэоу аёы иалкаатэуп аҭарцэикэа рыла:

Иара Дигәа иакәзар, ачара анеилгалак, зегъы анеикәтәалак, ашьшьыхәа аҗаца луадахь дныюналап /А.Гәогәуа/; Есма пакәзар, пхәыс заҗык лакәын /Д.Гәлиа/; Ажәоан акәзар, исхаҗоит, иарей сарей хәизынхоит /М.җарба/; ... Иара иакәзар, рхахәыс дындәыкәырҗейт /Д.Гәлиа/.

3) Ахыңшратә еицаaira ма ахыңшратә форма ина-нагзар калоит ажәалагала афункциа, ускангы уи ахәоу ағы иалкаатәуп аҗарҗәикәа рыла:

Икалозар, абри нахыс сыбмырҗьан, Адкьа /В.Шьынкәба/; Хәи, икалозар, хәибаурдырырҗ сҗахын /Нарт Сасрыкәеи.../; Ажәакала иүхәозар, аураҗагалара аамҗа ааит /М.Папаскьыр/.

г) азоужьратә (анажьратә)(уступительный) еицаaira:

Уи егьсылсыршеит, иагьа гәакра схызгазаргьы /М.Папаскьыр/; Абас ишыкәзгьы, ааҗынра иара атәы ка-намҗар ауамызт /А.җьениа/; Егьа үҗаргьы, узара узахыҗом /Ажәаҗка/; Аха уи аамҗа аиганзагьы, аҗсуа нхаоыжәлар, иагьа җьамыгәә моә ианысзаргьы, ргәы ахшәаны, ирҗәы-хьанҗаны, җьаргьы ишьҗарымҗейт рдоухатә беиара /В.Аҗнариа/; Егьа ичхандазгьы, уаха иамуит, ипаҗырзгьы инахыжжит /Д.Гәлиа/; Саида абри ақьаад, абыржәада ишылымбаҗызгьы, изейшрәзаалак хырәак азылымуит /М.Папаскьыр/; Хәпап егьа дазхәыцындазгьы, ах иажәа иазихәыҗрыз изымдырт /Аҗсуа пакәкәа/; Иагьа үгәакыр-гьы, ику ауаҗы, икаҗбеиу иуап уқәумҗан /М.Лакрба/.

д) ашәага-загатә еицаaira:

Ажьа шакә итәаз әкара, иот /Ажәаҗка/; Шакә азҗабҗәә үмәу әкара, хы улоуп /Ажәаҗка/; Шакә хәибабаз

акара, лбара иахагы истахын /П.Бебиал; Виктор зака агәызхара имаз акара, Ашьна агәала пыман /М.Папа-скыр/; Анхаоы усгы ацець даоызоуп: ацець азы шака ирласны итало ааста, иласны итуго уалагар, иаатаурцәзоит /А.Гогәуал; Алату исықәүцә акара, анцәа иуқәицап /С.Чанбал; Дара ачарақәагы, пшзала, убыскак ирацәахәит, уаоы дахымзо акара /М.Тарбал.

е) архыпшратә еицаaira:

Акы дшаргәакуаз акара игәы аазоит Гьедлач, аха цхыраара элатитахуазы... /С.Чанбал; Ари Есма излалы- хәартаз, Есма лхәаа иахәартахашаз егырызхәомызт, егырызикақомызт /Д.Гәлиал; Хара хшыказаалак, дара ауандаз... иеибганы /Ш.Чкадуал "Амала ашә маатк қара ишқасырзи!"- игәахәын, аха иикыз, далгахән /Ақсуа лакәқәал; Дахыказаалакгы, дшыказаалакгы, адырра итатәуп ачкәын иаб дшычмазау.

4. аҫагылазаашья-тыптә функция назыгзо аинфиниттә форма ма аицаaira изыдхәало акацарба:

1) ишиашоу иадгылазар, рыбжьара иарбанзаалак аатгыларатә дырга ргылатәзам:

Иахьнеиуазгы х т а ц ә ы х а р ы м а м ы з т, ахқәажә лымац руан /Б.Шьынқәбал; Адомбей ахыкажыыз и а н н е и, ацәа ахырхын, акәац рыманы иааит /Ақсуа лакәқәал; Иажәа аабамтәкәа, ахылапшоы дахьтәаз д н ы о н а ш ы л т /Д.Гәлиал; Сара усышьталаны уаала сахьцо /Ақсуа лакәқәал; ... шьта дыжәга иахышьәтаху /М.Лакрбал; Ажәлар азар ашәа ахьгаз ақшра иафын /С.Чанбал; Ашьшьыхәа атәа ахьдырхуаз и н а р ы в а л т /Ақсуа лакәқәал; Ацьмақәа ахьирхәуаз д н а р ы д т ә а л а н ы, иәырпын аирхәауан /М.Лакрбал.

2) аха рыбжьара ажэа ма ажэақэак гылазар, иапқа атәуп ағартәиқәа рыла:

Аусура хәхьағыз, Тахир хәчы дкылкыа дынкылсит /Б.Шынкәба/; Хәхьнеиз, хапы дук ағы еихатәы гәашәк ә а н ы и к а н /Аңсуа лакәқәа/; Цьамхәыхә ескынгыы, урт ныкәара иахьцало, фызас дыргарц дрыхәон /Аңсуа лакәқәа/; Усоуп, усоуп!- а а и х ә е и т Кәаталәи, Каңбеи Мсоусти дахьрыбжьагылаз /С.Чанбал/; Цьгәанатгы иееи- лымхзакәа, ус ииартәағы дахьныкәиаз, иаразнак дыцәеит /М.Лакрба/; Ох гәышыа хәа иеигәышә нкаршәны дааины д н а т ә е и т, атакәажә лкәыд чапо дахьыәхәатәаз /Аңсуа лакәқәа/; Иахьнеиз, рыдгыыл зегы лацаны и р б е и т /Аңсуа лакәқәа/; Адәы дахьныкәлаз, аутра иакәыршаз ағәара и б е и т /Д.Гәлиа/.

5. Акалашьатә тагылазаашьа ацакы назыгзо арлахәыратә әицаaira изьдхәалоу акаңарба:

1) ишиашиоу иаңынгылазар, рыбжьара иарбанзаалак аагыларатә дырга ргылатәзам:

Кьагәа икүпакь инапкәеи ишьапкәеи аапыртланы д о а г ы л т /Аңсуа лакәқәа/; Имала алашьцара далаланы д а х ь ю е и у а з дхәыцуан /М.Лакрба/; Дук мырцыкәа аба- ха иманы д а н ц и т /М.Лакрба/; Саида пыбжьы лмыргеит уаха, аха доацкьан, пызгкәа целуа д а а ю н а г ь е ж ь и т а ю н ы /М.Лакрба/.

А з г ә а т а : 1) Арлахәыратә әицааиреи уи изьдхәалоу акаңарбеи рыбжьара ажэақэак гылазар, ағартәи ргылатәуп аицаанра анәос:

Сатанәи Гәашьа егьаранны дхахо, арт азқәа рыңшахәақәа д р ы в а л а х ь а н; мрада-мзада дкаңхо,

еҕьарааны азы дталаны ләылкәабахьан Инарт Сасрыкә
 еи. I; Ажәлар, анахь-арахь еибароны, ахысбжьы ахьгаз
а л е и р а и а ф ы н IС.Чанбал; Мыса ицәшәарақәа даа-
 риааин, ибжьы аарла итқаа, Сеидык ихьз а а и х ә е и т
 IС.Чанбал; Ацлақәа рыбгыы нархәы-аархәуа, ацша кәан-
 дагыы а с у а н IБ.ШьынқәбаI; Карым убри дизцан, диҳәо-
 дичо, аназын рацәа идгаланы, мызкы афхәара атаны, ииу-
 лакь и м и д с а х и т ш ә - м а а з т к а ц а р а IМ.ЛакрбаI.

2) иашьтәнеуазар, рыбжьара афарцәи ргылатәуп:

Икәыд днахәан, д ны ш ь т а л т, уацәтәи иус гәыроо
 IАцсуа лакәқәаI; Иззымдыруагыы - дгазоуп и з ы р х ә о и т,
Дара акәышрахь рхы рханы, цара змоу иеицш ражәа
 цканы IЛ.КәытцинаI; Цас илахь еиқәцаны, фымткәа днәин,
амца д ны ө х ә а т ә е и т, ихы паркәны, гәала дүк шимоу
моашьо IМ.ЛакрбаI; Даара кыргыы уа д а а н ф а с и т,
Шәарахк дамбо, иезашәа IМ.КәҕониалI; Цагьа-цагьа азыс
не и у а н, Ажакьа па харакуа; Акьаца хәыц кәаталеиуа,
 Атсыс ц о н , ахы шьтакуа IБ.ШьынқәбаI; Иссирзами
иара ахьз зегьы рыла! Уи у а х ә а ц ш , хәта-хәтала
ишаны, иуанахәоит: Ацсны зну атәыла IБ.ШьынқәбаI; Абри
бхәеит, б ы ч ч а х и т, быбжьы: хаа нарганы... Абри збәит,
 с а г ь а а ц ш и т , агәырцәа лагырз саганы IН.Тар-цхалI; ...
 сан ашәындыкәреи ачықьмацәеи дырхагылоуп, пылабжыш
ләахәхәы IБ.ШьынқәбаI.

А з г ә а т а қ ә а : 1) Арлахәыратә формала иаарцшу
 аҕагылазаашьа, иахьгылазаалакгыы, афарцәиқәа рыла
 иалкаатәзам:

Гытқианынаскьа, имоаныцны и ны л ә л е и т абна
 IМ.ЛакрбаI; Уахынла с ф ы х о и т сцәырханы IМ.ТарбаI;
 Абға ца тарпей-тарпеиуа, Абла цәгьа кәеицеи-кәеицеиуа;

Абгахэычы аҕсы заны Ал ахь и ц о и т икэырны
 /Б.Шынкэба/; Дааргэабзыгны д и з ц а а и т, Дзырччаз
 лмахар лмузеит М.Коғониа/; Изнапык иакуп цэымзак па-
шо /Л.Кэцниа/ Лгэи лшамхьи мкэарацеит, Лгэи
 италкыз налыгзеит. Ихы иадкыла д а г ь х ы с и т, Егы-
зымхэо д а л ы р г е и т /М.Коғониа/.

2) Акыпхь ағы лассы-лассы иахдылоит асуффикс ны
 ала ишыақғылоу арлахэыратэ форма, абжыка ы ацым-
 кэа. Ускан еиҕамцуа акацарба акнытэ ихауз арлахэыра
 аформа ииасхыоу еилкаам аамтэағы игылоу адинамикатэ
 кацарба аформа иақэшэоит. Излеиоудыраауа ацакала
 мацароуп, аоырағы уи ағарцэи ала иаарцштэуп: ар-
 лахэыра анаос ағарцэи ргылатэзам, аамтатэ формазар,
 анаос ағарцэи хымҕада иргылатэуп, еиешэырцшы:

доагылан(ы) ацэажэара далагеит - доагылан, ацэажэа-
 ра далагеит; длатэан(ы) илоит - длатэан, илоит,
 иаешэырцшы инаган(ы) - иназган.

6. Аҕагылазаашьатэ префикс -ш- ала ишыақғылоу
 акацарбатэ форма еидкылага хадас измоу аицааира
 акалашьатэ-аамтатэ цакы амазар, ускан уи, иахыгыла-
 заалакгы, ахэоу ағы иалкаатэуп ағарцэикэа рыла:

Хаха-Чаха пхэыс данааигоз, Хабы-Хаца дсырееиуеит
хэа дшағыз, дидцсылт /Ажэацка/; Адыроашықэсан
дшышэарыцоз зейҕакам бнацэк ибеит /Ацсуа лакеқэа/;
Аеыуау уажэымзар уажэы иркуеит хэа дшашьтаз, ирашь
 хэжэаны, инкаҳаны ицсит /Ацсуа лакеқэа/; Аштэ
дшааталаз еипш, игхэыс лызэитит /Ацсуа лакеқэа/; Ус
хашнеиуаз, сагыкаижьит /М.Пакрба/; Дышоақэтэаз еипш,
 ағы икаууа ажэдан ахь ихэлт /Ацсуа лакеқэа/.

Азгәаҗақәа: Хзыхцәажәо акаҗарбатә форма:

а) ашьтынгыла афункциа нанагзозар, уи аҗартцәиқәа
рыла иалкаатәзам:

Алдыз иахтынра шыказ инықәхәаша ицеит /Д.Гәлиал;
Агәашә аартны, ишьапы ааицшьуа иҗынеихеит ақәаҗара
шыказ /ЦьАхәба/.

б) акаҗашьатә җагылазаашьа аҗакы маҗара /аамҗатә
җакы амамкәа) нанагзозар, аҗартцәиқәа рыла иалка-
атәзам:

Ишнеиц инеиуан ус /М.Лакрба/; ... аха акгы ахым-
хәаакәа днеиуан дышнеиц /М.Лакрба/; Зны дигхьеит ды-
шигхьац еицш /Д.Гәлиал/; Инацшызар, абна аҗықәан Акар-
маҗыс аҗла иқәтәан, Ишахәац еицш ашәа ахәон, Иш-
каҗац еицш амра гхон /Б.Шьынқәба/.

7. Ажәак ала ма ахьызтә жәеидхәалала иаарҗшу
аиҗырҗшра ахәоу аҗы иалкаатәзам аҗартцәиқәа рыла:

Ауар еицшцәкьа аҗхзы илцуан, цслахә хәсабла
дахьцауаз /М.Коҗониа/; Гәында гшзагы амра еицш дкаҗхо,
амза еицш дкаҗчо адәы дықәлеит /Нарт Сасрыкәеи.../;
Сыҗсыргыы сыҗсааит сашьцәа реицш /Д.Гәлиал/; Аҗысҗра
неин, аицбы ихы инықәтәеит; Камак иман, иааҗыхны
аҗырхәа аҗааирхан, ихы акабаза еицш еикәҗа илык-
аицеит /Аҗсуа лақәкәа/; Еиуеицшым ахаҗарақәа ирхәуан,
ихьызгы ашарпы иацтәа еицш иаха-иаха ахалара иаҗын
/Нарт Сасрыкәеи.../; Аҗсуа ашьхақәа рыда, имам
аҗсҗазаара, урҗ рыхьз ихәоит, бзиа ибаны, дреилаханы
гәыҗра дук еицш /А.Гәогәуа/; Аҗырпынтла еицш сқанқашо,

скаткато саныюагыла хычпапырцас санпыруз... /И.Тар-пұхал; Хәыцра ссиркәа сызбырәыхейт, аха хәызбоушәа сыгәгы иәфбырхейт Уи быччабжь хаа... /И.Тар-пұхал; ... Атранзистор илахьеикәцагаз музикак аанагон, аскрипка ахәычы иеипш еицақыны ицәоун /А.Гөгәуал.

8. Аиңырцшратә еицаaira иахьгылазаалак иалка-атәуп:

Азыжьи Сасрыкәеи еидшыланы, ашьа рыбжьазшәа, а и б а ш ь р а и а л а г е и т /Нарт Сасрыкәеи.../; ...Сгәышпы илыкәсуаз сжакьа санааиз, хәыц шкәакәак аларшәымызт, уажәы иаанкыланы ханнахәапшлак, ашыла алапсазшәа, и г р а х а х ь а н /Б.Шьынкәбал; Аиашазы, аюыстаа деилагартә еипш, и п ш з о у п и а р г ь ы, /Р.Капбал. Иашьцәа, иахья ипсызшәа, цьара кьыск рыма-замкәа е и в о у п /Апсуа лакекәал; Акәашарахьынтә ао-ныка ханцоз, сшьапкәа, амцәыжәақәа аархәазшәа, ишьтпрааны сы р г о н /П.Бебиал; Саҗабымцан, хәмарга шанак зурбаз ахәчы иеипш, санынаихәапш, а ч ч а р а сысны с а к и т /Ць.Ахәбал; Асы рыкәнаүзшәа, ахыз рәыкәкәа, а ш ә ы м к ь а т қ ә а ирыкәуп ашәаза /А.Гөгәуал; Есмыша гәалак лымоушәа, лыблакәа ах-хәыцра р х ы х ә х ә ы л а н /Б.Шьынкәбал. Акәкәахәа ихы-суа (абрагьцәа), афыртын баапс анышьтасуа еипш, хәи-дарақәа инарзыюит /Б.Шьынкәбал; Сара сцәыркьацәыра-суа, ацх лашьцара иалахаз азыркәи зацә еипш, ақыта салан /И.Тарбал; Иара ашәт бгьыцкәа цөи-цеиуа, аңарцалыкь қапшь рацәа иреипшхә, ипырны ицоит, еибархәмаруа, рхы ахьынзахаз /С.Чанбал; ...Ажәа

ссиркәә зтышәшәоз ухәламшәә цкәа, итабаз арәаш акәара еицш, итаоарц акгы агым... IA.Гәөгәуа/; Ур, (аублаа), ажәоан ихалаз алта пжәаха еицш, афыртын баацсы икьо иаманы идәыкәуп IB.Шьынкәба/; Бара рыцха иббахьоузәи?-ихәеит Гьедлач. даазьехәаны, иара даара цәгы акыр ибахьазшәә IC.Чанба/; Афы ләсааит, уи илдыруаха, ақәәцә, ағырғын ду, лхы кьа-цәза, ацәоан иахагылоушәә IC.Чанба/; Ажәоан цәым-заркыраха изычоз аецәәкәә рыла тырхаха иаацшуан, рымәә дырлашарц ртахызшәә IM.Папаскьыр/; Сыцсадгьыл, сылашара, гәнаха казымцаз, гәнаха здым атыцха цкәа илеицшу... IA.Гәөгәуа/; ... ацыс цәыш чыр-чырхәә иныкәпыр-аакәпыруа, аума канацо иалагеит, ацака иеикәпоз мбатәы ибаны ирхыччозшәә IC.Чанба/; Зны-зынла лышка сынхьацшлон, пыцәгьа схәарц стахызшәә IA.Гәөгәуа/; Дшыцшзоу, дшыхаау еицш, пыбжьгьы у б а с ц ә к ь а ихаамкәә икам IA.Гәуа лакекәә/; Ацараәы дшыманшәәлахаз еицш, аусураәы у с ц ә к ь а дманшәә-лахазар калап.

9. Ашьтынгыпакәә ада (рыда, сыда...), аамышь-тахь(гьы), ачыдахаз зцу ажәә ма аицааира цакыла егырт амаҗәаркәә ирылапхьазам аилкаара аанарцшуазар, ахәоу аәы уи алкаатәуп аәарцәикәә рыла:

Ауао кьиа, ихатә пхзашала иаарыхны иифоз ада, азәы итәы итахымызт IM.Папаскьыр/; Хцон, дасу, хаида-ракәә - раамышьтахьгьы, ххәыцракәә хрыцаланы IM.Тарба/; Аха анцәә ила уаогьы дхакәымшәеит, уаогьы издыруам икалаз шыкалаз, барей сарей хчыдахаз

М.Лақырба! Цабыргул, икоуп Аублаатөыла, аха уи
дгылул, шыхароуп, бнароуп, инеиңынкылыны
қраптажәуп, ҳалсцаа рыбао ачыдаһаз, аублаа зхыла-
хәоу таҳмадак идамзаргы, азәгы данымхалт
 Б.Шынкәба! Саб дуао иашан, дхалалын, ахандеира
ада, даеак иңсы азыцәгыаны исымбеит Б.Шынкәба!
 Атаца, еыла ада, шыпыла дааргар каломызт Б.Шынкәба!

А з г ө а т а : -да зцыло ажәа ианарцшуазар амам-
 зааратә цакы, уи ахәоу ағы иалкаатәзам афарцәиқәа
 рыла:

Иара ида амра згылом еибганы, иара ида амшгы
 сдылом еилганы, Иара ида амза шәахәа ацх иағам
 М.Пакрба!; Изхәартоузеи ашьха бҗабда, изхәартоузеи
шьхада абҗаб? Р.Смыр!; Аңсуаа ашьхақәа рыда имам
 дстазаара А.Гәөгәуа!

10. Ажәа акәымкәа зцу аицаaira ма ажәа аиғагыла-
 ратә цакы амазар, ахәоу ағы афарцәиқәа рыла иалка-
 атәуп:

Хамырза игәы: ишаангагоз акәымкәа, даара иеыр-
 хааны, иеыраңсышәаны диңылеит ихәлҗа Б.Шынкәба!
 Убарт икалақәаз зегы дара ишыртаһыз акәын ишык-
 алоз, иара ишитаһыз акәымкәа А.Гәөгәуа!; Саида абри
 аминут азы лгәы иаалнаҗеит: аоны алхья акәзамкәа,
 абыржәымзар-абыржәы далкьаны дыкәкәаза ада цсыхәа
 змам тышак ахықә дхақегылазшәа М.Папасқыр!

Аатгыларатә дыргақәа иеижәлантәу ахәоу
хәтақәа злоу ахәоуқәа рәы

1. Иеидхәалагада иеидхәалоу иеижәлантәу ахәоу хәтақәа рыбжьара афарцәи ргылатәуп:

Узыршанхаша хәыпшзак ағы Дықәгылоуп пара лхаҭа, Дбырлашха, дымсырқьаадышха, Дссирха деихышәашәо! /С.Чанба!; Дгылоуп пара дагәылцььаауа, Лхы-лҭы пшза еихаччауа, Лыбла тбаақәа тыцььаауа, Адунеи лхы-баауа, илныччауа /С.Чанба!; Сгәы даахәазеит Хоҭьан ду, инхара, имазара, иоын ду, иашта, ибора, ица ду... Д.Гәлиа!.

Азгәатақәа:

1) Иеижәлантәу ахәаақәцақәа рыбжьара аатгыларатә дырга ргылатәзам, урт зыдхәалоу ажәеи дарей аформеизадаратә еибаркырала еидхәалазар:

Уцәқәырла, амшын еиужь ду /М.Лашәриа!; Уи даара бзиа дибон Ааигәатәи пхәызба пшза каиматк /Д.Гәлиа!; Афарпын гәыпьюрны, икәашза ишәтуеит ахылпа шкәакәа гьежь дуқәа, ахаргь еипш иахаргыланы /А.Гогәуа!; Итынчмызт аҭсаса рхахьшәа, еырцьысы амазамкәа, аҭаца кахәхәа, атеыоақәа кәацә-кәацәза игылан цьма шкәакәа пшзакы /А.Гогәуа!.

2) Ахьызкеи азыкәшәатә казшьарбей рыла иаарпшу ахәаақәцақәа изыдхәалоу ажәа еиуеипшым аганқәа рыла ихәаақәырцозар, урт рыбжьара афарцәи ргылатәзам:

Адснйтәи Ахәынтқарратә Университет; Акафедра аи-хабы аҭоурыхтә наукақәа ркандидат адоцент И.В.Тәанба.

3) Иеижелантөү ахәоу хәтақәа ирыларюашьатөым амап-
крататәи амапкратәи ажәа формақәа рыла ишьақәгылоу
мамзаргы антонимқәа рыла еиқәыршәоу ажәеидхәа-
лақәа:

*Атақәажә икажыыз дгәырҕацәа дненины ишьтылхит,
"хьыу хьыму цкҕа иеилсыргоит" лхәан, дыюны адәқан ахь
дцеит /Аҕсуа лакәқәа/; Сыка сыкам, сманшәалаха сман-
хәаламха, сыбгала сеиқәха уара узыхәан зегы аоуп, ус
ами? /Н.Көйтциал/; Агәатаразы урт зегы узгәатаром, аха
иоарылхәхәаз дууоу дуагоу аилкаара уашьталоит иараз-
нак /Н.Көйтциал/. Сыдгыл үкәцүоу үкәымцүоу абыржәи
абрацәкья иаасоухәароуп /С.Ҷанбал/.*

2. Аидхәалагақәа -и, -гы рыла еидхәалоу иеижелант-
өү ахәоу хәтақәа оба рыбжьара афарцәи ргылатәзам:

*Аиашеи амци ахьеиҕахауа, аиашазы ужәыл /А.
Ҷьениал/; Чапашьалеи цшра-сахьалеи Дкачҕа-качҕон мра
хасабла /М.Когониал/; Аегы акәадыргы титәыс иқәгылоуп
иаазхәо изы /П.Ҷкадуал/; Аҕсны даара еаора дгылуп,
илоудалак калоит зынгы гхынгы /Д.Гәлиал/; Амцгы
ацабырггы маҕак рыбжьоуп /Ажәаҕка/.*

А. з г ө а т а: Аидхәалага -гы ашьақәгәғәаратә хәтақ
афункциа амазар, уи еиднахәало еижелантөү ахәоу
хәтақәа рыбжьара афарцәи ргылатәуп:

*Цира ацагы дабылуан, ахьшәашәагы... (ирхәом -
Цира аҕеи дыбылуан ахьшәашәеи) /Ажәаҕка/; Мапгы
имхәеит, мамоуггы... ачамгәыргы инапы изағшьуамызт,*

аңхьарцагы /А.Гогәуал/ *Ари даараза гәыргъара дууп абри аҗаацәараҕы, иааиз изгы, дыззааиз рызгы /Д.Гәлиал/.*

3. Аидхәалагақәа -и, -гъы рыла **оба** инареиханы иеи-жәлантәу ахәоу хәҗақәа еидхәалазар, урт рыбжьара аҕарцәи ргылатәуп:

Иани, иахәшьеи, итацеи Еигәыргъеит цәгъаза, Абаҗаа Баҗакәа иахьиуз ишьа /И.Коҗониал/; Бара боуп сыламысгы, сыхгы, сылсгы, сдунеигы, сылсҗазаарагы /А.Гогәуал/; Гшралеи, сахьалеи, казшьалеи ихааз, гәамчлеи шьамхылеи мыцхәы иҗьбараз... /И.Коҗониал/.

4. Аидхәалагақәа -и, -гъы рыла еидхәалоу иеижәлантәу ахәоу хәҗақәа ахәоу аҕы (рҗакқәа ирышьашәаланы) **оба-обала** реыршозар, агәыпқәа рыбжьара аҕарцәи ргылатәуп:

Гсаатәи шәарахи рымацара ракәым, ашәапыҗьаҗ рыюнуҗкагы имрапысуан аҗәҗәеи аҗсьеи, рси бзеи реилыҗра /җьАхәбал/; Ахәқәеи адеҳәыпшқәеи, ахәқәеи адеиҗықәеи, ахәқәеи аҗшаҳәзқәеи - абасоуп ишыказ Аюзыбжьара ақыҗа /А.Гогәуал/; ... җымшыи җыши, хәысхәеи җыбреи, иҗегь сылшаар, егъа збап /И.җарбал/.

5. Аидхәалагақәа нас, насгы, аха, аха нас, амала, мамзар, мамзаргы раҗхьа аҕарцәи ргылатәуп:

Лан, лаб, нас пашьцәа ахьырҗар Еиҗахәатәқәоуп урт зеггы шҗаацәоу /Л.Кәыҗниал/; Ахьҗа цәгъа, асыҗәхәа, нас аҗша; Алаҗырз, агәакра, нас агәыроа Иҗышәо хнеиуан, хамч еизакны. Аиааира хәшьҗан, аиааира хҗахын

И.Б.Шынкәба; Сағаней Гәашья зәзәартас, рышхартас
насы неиааиртаси пшахьырсыртаси иахьлымаз Кәби
неи Бзыңи рыпшахәәкәә рәы акәын /Нарт Сасыкәеи.../;
Леуарса ихы леиркәын, пытрак еиуамызт, аха нас үс
ихәеит... /И.Папаскыр/; Асы шкәәкәоуп, аха ицоуп
/Ажәәңка/; Далаган акамчы изыкаитцеит, насы амоахь
иитаххашаз зегьы неикәыршәаны илтеит /Аңсуа лакәкәә/;
... уарбажәк ыкоуп, уцаны убри шыны агәи агәәцәеи сзаа-
угар, сыбзиахоит, мамзар сыпсуеит /Аңсуа лакәкәә/.

Азгәәтәкәә:

а) Ажәәкәә нас, амала ацынгыла ацакы анрымоу, ахәоу
әфы аатгыларатә дыргакәә рыла иалкаатәзам:

Адач амала убра икажьуп /С.Чанбал/; *Акәашацәә, нас*
шәәбакоу, шәнеи, шәласы! /И.Җарбал/.

б) аха уртә ажәәлагалазар, ахәоу әфы иалкаатәуп
әфарцәикәә рыла:

Иара, амала, ибзиазаны дцәәжәеит.

6. Ажәәкәә моу, акәым // акәымкәә рыла еидхәалоу
иеижәлантәу ахәоу хәтәкәә рыбжьара әфарцәи ргы-
латәуп /моу, акәым // акәымкәә рнаос/:

Ускан избаз, изахаз моу, хара хәынхәахла изахаз-
гы: харччеит /Д.Гәлиа/; *Ужакья моу, уцламхәеи иарей*
еибасыргап сара! /С.Чанбал/; *Еиха зхьцуа хәә акәым, еиха*
здыруа хәә ауп /Ажәәңка/; *Даниз аены зегьы еицәакны*
абри уауы иимбац акы пылцуеит, ахәса моу, ахацәә
ирейгьугьы дрейгьхар калап... /Д.Гәлиа/; *Нанхеит, бара*
бызсабуп, арт рәы ибылшагәышьозеи, бара зҗабк моу,

ахацәә егырылшом урт рәы Д.Гәлиәл; Аибәтәхрә акәым, аизгыгра ианакәымцлак, абааңсы анрылибахуагы ыкоуп М.Папасқыры; Атеатртә казара ацакы ззеилымкаауа ақыта акәым, ақалақы әғгы ихамоуп, Душья Ш.Чқадуәл; Сара сакәым, саб, Басиәт алыгажәцәкья, знык дцаны да-ахьеит Ш.Чқадуәл; ... Ахәә дузза акәым, акәчар хәыцкәә рзыхәән атызшәә ханабыргоз здыруеит В.Амаршьян!

7. Аидхәәлага ма иеижәлантәу ахәоу хәтәкәә өба еиднахәәлозар, урт рыбжьара әфәрцәи ргылатәзам:

Ауао имч дныкәнагоит ма ибз /Ажәәңкал; *Хәарада, Мшәәгә хәчы дзакәыз, уи ихы шдирбахьаз Мшәәгә ду има-хәцкәә ма изымдыруа дыкамызт...* /А.Гогәуәл; *Мпахьшьык ма цахак бымазар, исыбтанда, иаләәсхәәп* /Нарт Сасрыкәеи...!; *Убри иааихашәәлоз ала иааихәөн аұыкәреи ма ачарыц - итәәцәә рымгәәхә* /Б.Шьынқәбал;

А з г ә а т а қ ә а : 1) Аидхәәлага ма иалкаатәу аицааиракәә еиднахәәлозар, урт рыбжьара әфәрцәи ргылатәуп:

Дәәә ажәәк аабхәар, ма дәәә шыәәк аакәбцар, бсымпыцәәсуеит, бышьуеит /Н.Тар-ңхәл.

2) Ма ахәтәч ахархәара анамоу, әфәрцәи ала иалкаатәзам:

Тәмьр, уара ма иухәар /С.Чанбал; ... *уажәраанза даара ацәа ббахьеит, шыта ма бзабаак бсырбап* /Аңсуа лакәкәәл.

8. Иеижэлантэу хэоу хэҗацыҗхьаза аидхэалагақэа **ма**,
зны рыцзар, урҗ рыбжыара аҗарцэи ргылатэуп:

Ма аҗстазаара, ма аҗсра! Ма зегы, ма акгы!
/Ш.Ҷкадуа!; *Амал бгыжэуп: зны иаауеит, зны ицоит*
/Ажэаҗка!; *Уахагы җсыхэа рымамызт: ма Аҗсныка, ма*
Арабтэылака иахыҗыр акэын /Б.Шынкэба!; *Урҗ анасы-*
җдақэагы, зны анирахь иадгылан(ы) еибашьларын, зны
арирахь иадгылан(ы) инибарцэаларын /Б.Шынкэба!;
Җаса уи зегьрейха ицэыхьанҗаз аизарақэа ракэын:
мчыбжык ала ма аколнхара азеиҗш еизара калар акэын,
ма - абригада /А.Гогэу!; *Зны сшыацэхнысло, зны*
сышьтасуа, Знык сышьтхысаа, схи агэра го, Сынасыҗ
сацрас-црасуа Сашьтоуп, сеидру сахьаго! /Т.Аҗьба!.

9. Иеижэлантэу ахэоу хэҗақэа ирышьтанеиуазар ка-
лоит урҗ рхыҗхьазара аҗцара шыкало аазырҗшуа
ахэҗаҗқэа, ажэақэа ухэа, ухэа убас, ухэа убас иҗагыгы,
ухэа убас егыртгы, зхэаз еиҗш. Ускан абарт ажэақэа
раҗхьа иарбанзаалак ааҗгыларатэ дырга ргылатэзам.

Шэара, хауацэа, мацэазк азна шэхахэарҗазамызт,
ускан хара, шэыуацэа, хҗэарыл, хуаса, хэҗьма, хчашэ
ухэа хаманы шэымма хэқэзан /С.Ҷанба!; *Аҗыхэтэаны*
еиҗшхар алшоит алакэ гэҗакыс, хшыюҗакыс иамоу: ана-
сыҗи абарақьатреи злоу аҗстазаара азхьра, аҗацэа
раҗархара агэра хаҗара, асоциалтэ хьырхэреи асо-
циалтэ қэнагааи ридеиа ухэа убас егыртгы.

10. Зеилазаашьа ақыр инеиҗыху иеижэлантэу ахэоу
хэҗақэа рыбжыара акэаҗи аҗарцэеи ргылатэуп:

Цкьаза дангышы - абар Марытхәә, ағәра кны, әеңәә дахьрылагылоу; наскья агәашә шыкоу Шарытхәә ила- башья кны дахьяаиуа /Д.Гәлиа/; Нас Сасрыкәә длатәан, ажәабжь хәара далагеит: әеңәә гәеитарц дахьын- дәылцыз, ауарбажә дшагаз; уи днаганы, акәаскья абарца дшыкәнаргылаз; уи ацшәмагхәыс дшигылаз, ихәы шлырхиаз; акрыфара дшафыз, ахәчы ахәызба ди- цәахаҳаны, дшыгысыз; ас ацәгьара анимпыцкья, ииура дакәымшәо дахьындәылцыз, ауарбажә даашьтпааны дшаанагаз /Нарт Сасрыкәәи.../; Збахәла еиныхьан, длымбацызт лала Абаҗаа Беслан, зыхьз наохьаз хара, Гшралеи сахьалеи, казшьалеи ихиаз; Гәамчылеи шьямхылеи мыцхәы ицьбараз /И.Коғониа/.

11. Иара убас акәәңи ағарцәи ргылазар калоит асе- мантикәтә (ацакытә) гәыцкәә рыбжьара:

Иахәәи, икамеи, итапенчеи; икаба, ихтырпа ркьякья - абарт рыла ма доашьозма Ацсуа хаҗа Абаҗаа /И.Коғониа/; Иахьцәажәатәу, ишцәажәатәу; иахьгылатәу, изыдгылатәу - урткәә зегьы иара иказшьа иналаро- ашьашәә имырхьяазакәә имоаңигон /А.Гогәуа/; Казьылбакь уао оук иакәын, ихылпарч ду ихаргыла; иңынца хьырхәуа, илақәә шакь-шакьо иҗахаланы, ижакья аш- кәәкәәи аиқәәцәәи еимаркуа; ихазыртрақәә, аразны ка- лам җаргыланы, икама чаҗа хьзыркны иаңхья икәынца /С.Ҷанба/; Ахьҗа цәгья, асытәхәә, нас аҗша; Алағьыз, агәәкра, нас агәыроа иңышәауа хнеиуан, хамч еизакны /Б.Шьынқәба/.

12. Иеижәлантәу ахәоу хәҗакәә ирдыңылоу, урт хьзыркәшо ажәә анаос аокәәң ргылатәуп:

Ханашә ичкәынцәа рылшьыкгы: Мсоуст, Шьмат, Шькьат енакала ашта иааицтыганы аибашьра иргеит /А.Цьениал; *Нартәа ирыман арахә рацәа: ажә, ацә, ауаса* /Нарт Сасрыкәеи.../; *Урт рахьтә, иаххәап: хара хәхәлхә Алоу-иңа Шьардын, аиҳабы еицбы Баракаи-иңацәа - Ахмети Ноурызи Запшьаа, Зоурым-иңа Касым, Бақыр-иңа Цьантөмыр, Нарчоу-иңа Сеидык ухәа - реи харабык аамстацәан* /Б.Шьынқәбал.

А з г ө а т а : *Ө-кәапк ргылатәуп аиқәыпхьазара афункциа назыгзо иеижәлантәу ахәоу хәтақәа рапхьа, урт хзыркәшо ажәа ахәоу афы ианыкамгы:*

Арасатра ацыхәаны, пхьакыртәк афы, рыезаны итәан. Сеидык, Казылбақы, апап, адикәан, Сабакеи, Кьаламап /С.Цанбап; *Аусқәа убас еиҗкаан, атыпәнтәи атәылә анапхгауцәа, абарт атыпқәа реы ақырсиантә уахәамақәә дмыргылар амуа: Лзаа, Лыхны, Елыр* /Б.Шьынқәбал.

13. *Иеижәлантәу ахәоукәа хзыркәшо ажәа апхьа ацәағәа ргылатәуп:*

Уи изықкәа, имгәа, инацәақәа - зегьы пахә-пахәзә ичны икан /А.Гогәуал; *Ахьча дыкам имала: чарак афы дык-оушәа, гәырғара ду имоушәа, аибаркыра дыкушәа - ус ибахит азныказ* /Б.Шьынқәбал; *Ах иңа Гьаргы Чачба псыуә кәымжәымапәала деилахәан. Икәымжәы, икаба, иеимсы, иеимаа, йкама; насгы ихтырпа, ижәа иқәызи, ихаз ихылапәрчи рзааркза - зегьы шкәакәан* /М.Лакрбал; *Ахьзыртәра, ацәылхра, ахыччара, ақәгәамтра - арт роуп.*

Ахазырха алкаара

1. Ахәоу аҗы ахазырха иахьгылазаалак иалкаатәуп аҗарцәикәа рыла:

Ахы, уееибыт, сажәеинраала... /Б.. Шьынқәба/; Уа хәылбзиа, ақшәма бзиа, сбыдкыл, сбысасуп уаха /П.Аңьба/; Иуцьысымшьеит, Сасрыкәа, икауцаз /Нарт Сасрыкәеи.../; Иагья угәы усырхьыргьы, саҳ ду, исанажьроуп гәбылрала... /М.Лашәриа/.

2. Ахәоу алагамтәәы игылоу, цәаныррак зыццаны ихәоу ахазырха анаәс иргылатәуп абыжьтгаратә дыр-га:

Сымзырха қшза, сымзырха! /Р.Смыр/; Саид! Арт иа-иуа зустцәоу, ббо /И.Папасқыр/; Маць! - азә иҗытбжьы ааәит /Ш.Ҷкадуа/.

3. Ахәоу аҗы икалар ауеит азәы изку, аха ажәәқәак рыла еикәытхоу акы еиҳаны ахазырхақәа, урт досу ахәоу аҗы иалкаатәуп аҗарцәикәа рыла:

Ақшәма, укоума, ақшәма? /М.Аҳашба/; Атылҳа қшза, быххь згеит, са бсыргәамцуам жәа рацәала, соуқшәыл хәычы, сылашара, иахьарнахыс са быстәха-роуп... /Аңсуа жәлар ражәабжьқәа, рашәәқәа/.

4. Еижелантеу ахазырхақәа рыбжьара иргылатәуп ма ағарцәи, ма абыжьтгаратә дырга:

*Сгәылацәа, сашьцәа, шәыхь згеит! /Б.Шьынқәба/;
Дад Нарт Қәын! Дадраа Нартаа! Шәарти ҳарей иахьар-
нахыс ҳаиуацәоуп... /Нарт Сасрыкәеи.../; Иуахау, Алхас,
сычкәын! /И.Тарба/.*

5. Ахазырха иацу аҳәаақәца ахазырха

1) иаңынгылазар, рыбжьара ағарцәи ргылатәзам:

*Азғаб ғшза Астанда, исабхәарауей бызәу? Ҳатыр
зқәу Кәаста, минутк усзызыржырц сҭахын.*

2) иашьтанеиуазар, рыбжьара ағарцәи ргылатәуп:

*Агей ашьхей ирыбжьаршәу Ағсынтәыла, блас исхоу!
/И.Тарба/; Ахы, Гьедлач, зажәра шкәакәоу, исымда ахапа
анхара ашәа /С.Ҷанба/; Ҳаит, сышпаушы, сышпаушы,
Мзауц, сҭынха ду! /И.Коғониа/.*

6. Ахәфитә хьызцынхәрей (уара, бара, шәара) ахьыз-
кей рыла ишьақәгылоу еилоу ахазырха аонутқа иарбан-
заалак аатғыларатә дырга ргылатәзам:

*Уа бара Какашья мыжда, сызбыргәакәуей? /Ақсуа
жәлар рәаңыцтә рәиамта/; Бара азғаб бзия, быхь згеит,
бызбахәқәа саҳахьейт /Ақсуа жәлар рпоезиа/.*

7. Ахазырха иацзар калойт ицәажәо ихы зызхоу иахь
имоу ацәаныррақәа аазырқшуа ажәәқәа: үххь згеит,

ухацкы, ухацкы сцеит, сшәыкәыхшоуп, ха́тыр зкәу.

Абарт ажәақәа ахазырха

1) иаңынгылазар, рыбжьара афарцәи ргылатәзам:

*Уххь згеит Махмыт, ҳара акы ҳаргәамцны ҳааит
/И.Папасқыр/; Икоу удыруоу, ха́тыр зкәу аңшәма!
/Ш.Ҷадуа/; Ус умхәан, сызкәыхшаша Заур, ус умхәан!
/И.Папасқыр/.*

2) иашьтанеиуазар, рыбжьара афарцәи ргылатәуп:

*О сгәыҗра, кыр иаңсоу! Ухәмаруама, уеузама?!
/Б.Шынкәба/; Аңхәызба җшза, быххь згеит, бызбахә
ссирқәа саҳахьейт /Аңсуа желар рәапыцтә рәиамтақәа/;
Сзызхәыцра мачхума, алеитенант, ухацкы! /Қ.Агәма/.*

8. Ахазырха иаңзар калоит иара зызхоу изанаат аазырҗшуа ажәа. Абас ишьақәгылоу еилоу ахазырха еикәытхатәым афарцәи ала:

*Уаргы, Мула Есыф, изыумхәауазеи?... /С.Ҷанба/;
Аҳақым Ҷарба, ачымазао Нанба дабашьтоу? Амаиор
Кәазба, шәыдца нагзоуп!*

9. Ахазырхеи аңшыы ҳасабла иара иацу ажәеи еикәшатәым афарцәи ала:

*Ибхәашьоузей, Цуца кадыць! /А.Гогәуа/; Ҷаи арашь,
арашь марқаҗа! Са сзықәшәаз абас, абас аул /Б.Шынкәба/;
Ҷаит, уара абгажә, ушҗабжьыси!.. /Б.Шынкәба/.*

10. Ахазырха иаңзар калоит ажәақәа нан, дад, ди, аюыз, стаца, сашья, сахәшьа ухәа убас егыртгы, урти

ахазырхеи рыбжьара иарбанзаалак аагыларатө дьрга
ргылатөзам:

*Мамоу, дад сҗацахэыч,- ихэеит, ибжьы аархааны
М.Лакрба!; Дад хҗацахэыч Шькэакэа! Абри сахьааихьоу
ббоит, шэи ыыноажэа сыртоуп сынтэа М.Лакрба!; Аоыза
акомандир, аштаб азы абри аюны алаххып Кь.Агэмаа!;
Сахэшьа Тина, сбыхэоит, араанза бысзааи; Ишэасхэо
жэдыруоу, сашьцэа Таркьылаа?- ихэан, даарылапшит
Шьабат ишыцкьара игылаз иашьцэа М.Лакрба!.*

11. Ахэҗацкэа уа // уаа, еи, о зцыло ахазырхеи
ахэҗачи рыбжьара аҗарцэи ргылатөзам:

*Уаа Акэын-ипэ Хҗаҗэыйкэа! /Аңсуа жэлар рпоезиа!;
О стэыла хэыч, О стэыла ду, О сажэа ду, Сгэакьа Аңсны!
/Н.Тар-гҗа!.*

12. Ахазырха зызхоу дхаразар, ахазырха иацданы
рхы иадырхэоит еилоу авокативтэ хэҗацкэа о-у // уаа -у, уи,
ускан ахазырхеи авокативтэ хэҗацкэеи еикэытхатөзам:

*О Алиас уи!; О Шьансоу, о Шьансоу, о уара уи!
/Б.Шьынқэба!; Уаа Хҗацьхан, сааит - ихэит /Аңсуа жэлар
рпоезиа!.*

13. Ахьызкэи акаҗарба сымхэеи-и рыла ишьақэгылоу
еилоу ахазырха аюнуцка аҗарцэи ргылатөзам:

*Уаа Хҗабашь. Хҗабашь сымхэеи! /С.Чанба!; Зина, Зина
сымхэеи! /И.Папаскьыр!.*

14. Хазырхатэ хэҗачны ахархэара зауа ахьызцын-
хэрақэа уара, бара ахэоу аҗы иалкаатөуп аҗарцэикэа
рыла:

*Шөакөйт, бара, шөалагахт уажэы /Гь.Гөйблиа/
Шөызмырцөозеи, уара, уаха? /Ш.Чкадуа/
Ижэуазеи, уара аурыс гьаурқэа шөаадмырбызар,
Маанаа ирхароузеи? /Б.Шьынкөба/
Быстыхө, бара! Митө гылан, митө ауит хэа
ибцөажөашьахазеи?! /М.Лакрба/
Угыл, уара, ахөымга!
/М.Лакрба/.*

Аткаакөа ралкаара

1. Ахөоу афы аткаакөа алкаатөуп афарцөикөа рыла:

*Митөыкгы цуам, уажэы аакьыскьоуп, Нхыцтөык
дыкан Мырзакан хэа /М.Көҗониа/
Гьергөал Чачба иахөшьа цшза,
Едла-Ханым, амра шаша, цхөысыс диман ари
ахаца, Шөаны иаазаз Мырзакан /М.Көҗониа/
Атаца цшза, ицхөыс рыцха,
Лхы-лгөы дагзеит /М.Көҗониа/
Ардашьын дызшьыз д-Төанбан,
атацаагацөагы бжаюык Гөынбақөан,
ачандаратөқөан /М.Лакрба/
Настха, ашта агөтаны, аць
дуқөа рымцафөы, еидтөалан
Хацьы Кьарантыхө хадас дыз-
маз аублаа жөлар реихабыра /Б.Шьынкөба/.*

А з г ө а т а: Изьюа аткаа иаха инацшьны иаирбарц
итахызар, нак-аак иргылар калоит ацөағөақөа:

*Көыркөа мзы анцөамтөз - шьыжьык - счамадан хөыц
аашьтхны, амөадү ахь скылсит сара /Н.Көыцниа/.*

Аицөақөа ралкаара

Аицөақөа рыбжьара афарцөи ргылатөуп:

*Дыцшуп, дыцшуп Көакөала, аха дыкам Қөачала
/Б.Шьынкөба/
Уа, ибызха, ибызха макьана, атла цсира*

псикәана!.. М.Пашәрия!; Ицоит ацәкәырҗақәа, Ицоит ицоит, ицоит! И.Җар-җа!; Бызбоит, бызбоит, бзиа бызбоит, Аарцә бызбоит, нырцә бызгоит! Д.Гәлиа!

Азгәаҗа:

Аиҗахәақәа ирылароашьатәым ашьаҗа аиҗахәарала ишьақәгылоу ажәақәа, урт рыбжьара адефис бжьацатәуп:

Ус дцо-дцо мацара... дыҗо-дыҗо дышнейуаз.

Алагалақәа ралкаара

1. Ажәалагалақәеи, ажәеидхәала лагалақәеи, ахәоу лагалақәеи ахәоу аҗы иалкаатәуп аҗарцәиқәа рыла:

Сара абри еиҗш ажәақәа аниасхәа, хәара аҗахызма, абҗаахәа дазыразхеит! Д.Гәлиа!; Угәра згоит, ус-ус, аҗыхәтәан, са саҗоуҗарым уара, Ауаю кәыш бзанҗыкгыи илшом бзиа иибо мап ацәкра! М.Пашәрия!; Абас, амшын аҗа жәпаоык амхаҗыр разкыцәҗақәа рзыхәан иш-нышәынтрахаз уаҗа сзалацәажәом Ь.Шьынқәба!; Амала, уара лассы-лассы ахҗныка уаила... Ь.Шьынқәба!; Аа-а-аи, Селма, бара бзиа бзымбаша дзеиҗшроузеи! Акы, бы-уаоышьала, обагы, быҗшреи бсахъеи рыла, хҗагы, бы-плани бдырреи рыла! Д.Гәлиа!; Излархәо ала, дыказаарын Аҗсны Абырскыыл хәа зыхъыз! Д.Гәлиа!; Аиашаз, са сурехәацәкәеит уамашәа! М.Пашәрия!; ... Уи лхәҗыцқәа ррыҗх-гәкыра бырлаш иашан, дааны бигап, уи схәеит хәа, бара бхала бҗаргыи калап! Д.Гәлиа!; Цоуп, хыхь-хыхь ир-халон ауарбажәкәа база! Д.Гәлиа!

2. Ажәа, ажәеидхәала, ахәоу лагалақәа автор лымкаала ирыҗишьырц иҗахызар, аҗарцәиқәа рхәҗыҗан иир-гылар калоит ацәаҗәкәа:

Ажәакала, Къахь Хаҗьараҗ - раҗхьа иргылары дуабы гәйтбаауп /А.Гогәуал; *Цоуп - уи макъана пхаҗацара иаамҗазам.*

3. *Иеишьтаргылары ицо алагалақәа рыбжьара аҗарҗәи ргылатәуп:*

Ажәакала, иаахҗәаны иухәозар, Саида уи хшыюла илызбит /И.Папасқыры/; *Амала, изыззари, аҗхәызба даара дысгәаҗхейт; Убас, ишаадыруа еиҗш, раҗхьазатәи аҗсуа романқәа ируакуп* /Д.Гәлиа ироман "Камачыҗ"/; *Шь.Инал-иҗа/; Иааркьәәны, шәә-шәтәала, сара аразкы бзиа сықәнамгозаарын.*

4. *Аидхәалагеи уи иашьтанеиуа алагалеи рыбжьара аҗарҗәи ргылатәуп.*

Уи хәшәтәәыс хәә дныкәызго - иижьақәаз роуп, аха, уи схәейт хәә, Алиас диоуп, хәартас ихы иитаргыы калап /Д.Гәлиа/; *Аха, излархәо ала, дыҗсзейт уи - ашаха бааны иказаарын, дазнымкылакәа иҗҗәзаап!* /В.Амаршьан/; *Ааи, уи иауҗабыргыхым, аха, уи анаәсгыы, уи ешьарала иаҗа дизааигәами, аҗарҗь иоур хәә дшәейт* /Д.Гәлиа/.

Абжьаргылақәа ралкаара

1. *Аинформация чыда аазырлшуа ажәә, ажәейдхәала, ахәоу излагалоу ахәоу аәы иалкаатәуп ахыцқәа рыла, икалоит иалкаазар аҗәаҗәәқәә ма аҗарҗәиқәә рыла:*

Сызцәымҗу, сыцәгья зтаху азәы дыказар (ус азәы дсымоуп хәә сыказам аха), уигыы иқәнага атак иалхәап /Д.Гәлиа/; *Даур хәә Қышмариак дыкауп (уи Шрома инапы*

хырцәахъеит), убри, нас Алик Инаңшыба шахак дырххан
ахәцәа зхахъеит /З.Цьопуа/; Уи урыла дауцам, уао шкәакәә
тәәак иоуп, ихы ыкәыршәны исоуп (рхахәы каҗсо ианала-
галак, шамахамзар зеггы ус карцоит) /А.Гогәуа/; Уи
аҗсшәа хзырцоз Васили (Мишья) Маан иакәын
/Б.Шьынқәба/; Стәырҗон - иҗнеиншәшәылоз сҗаца (ажәра
схыччозаап: ех, агаза) /М.Лашәриа/; Стәеигәеиуа аоныка
санаауаз, уажәы иахысхәауаггы иҗхасшьоит, уи аҗша
сацәажәон сара /Б.Шьынқәба/; Зны, ианакәыз цҗфа исгәа-
лашәом, абрагьцәа Алиас ианы итәан... /Д.Гәлиа/; Амала,
уара лассы-лассы ахтныка уааила, мҗык, мцык зхәаз
иөиҗш, амацуцәа уаархылаҗшла /Б.Шьынқәба/.

2. Ахәоу иалагалазар капоит ажәаҗка, әфарцәи ала
иалкаатәу:

Леуан, дад, атырқәа уаҗар данкәатраха, ижәытә
дефтар даҗшуан хәа, сымч анкәадаха, абри иуасхәаз
сгәаныла иззбит... /Д.Гәлиа/; Ахы ыказар, ахылҗа ахалоит
хәа, сьдгылы, сырахәи, сшәыр-қәыри ахы хазрытар,
хныкәгагас уаҗа хтахзам /Д.Гәлиа/; Амала, иара иахь усура
имнеиз, ма ашәахтә зымшәаз иаразнак дгәеитон,
ақәыцьма амгәарта акынгы ацхара ацоит хәа, иаб
итәқәа иламзи, ибла ашьа хьцәало, икамчы кны даидгы-
лон /Б.Шьынқәба/.

3. Аҗсшәа ахәара, ақәра, ашәира, ақәшахатхара
(ааи), ақәшахатымхара (мап, мамоу), азцаара, изхәо
ицәанырра ухәа аазырҗшуа алагалақәа, иара убас
“итәбул”, “саҗоумҗан” реиҗш икоу ажәақәа ахәоу ағы
иалкаатәуп аатгыларатә дырғақәа рыла:

Иззом, бзиа узбоит саргы, Аха, саҗоумҗан, ускәац
зны! /Л.Кәыҗниа/; Хьзи-җшеи згым сьқкәынцәа, шәан

дшәыкәыхшоуп, Шәара ихымзгышәшьаша ауаоҕсы
дшәымам Нарҕ Сысыркәеи...!; Мап! Ауаоы дыканат,
мрашәа дыҕхалароуп IA.Лашәриал; Иҕабуп, уаха шәара
шәахь сзымнеир калап.

Абыжыткыақәа ралкаара

1. Абыжыткыақәа ахәоу аҕы иалкаатәуп аҕарцәикәа
рыла:

Ҷаит, аиныжәажә, аҕхьа сара сышҕахысуеи, ухаҕа-
зар, уаахыс! IAҕсуа пакәқәа!; Ахы, сышәкәы, уеиҕамхан...
ID.Гәлиал; Ох, Ткәарчал, Ткәарчал закәхази, иузымдыр-
ратә аешҕаҕсахи! IL.Лабахәуа!; Аха, ашықәса ҕыц, гәыр-
ҕарала Умоахыц еиҕа IA.Лашәриал; Илгәаҕызеи, унан, хаас!

2. Абыжытгаратә ма азцааратә интонациала ихәоу
абыжыткыа анаос иргылатәуп иашьашәалоу адырга -
абыжытгаратә ма азцааратә. Абыжыткыа ахәоу ала-
гамтәҕы игылазар, иашьтанеиуа ажәа нбан дула иала-
гатәуп, абыжыткыа ахәоу аҕәтаны игылазар, иашьта-
неиуа ажәа нбан хәчыла иалагатәуп:

Ех! Нас сыҕса ицыр-цыруа иналасцанда аҕацәа ргәи
ргәацәеи IL.Лабахәуа!; Ахх! - Шамил ихы ааимлагәа икын,
ҕыцха аиарта днықәхаит IШ.Чкадуа!; Гу! Чу! - рхәан,
аколнхацәаҕы Мысеи Хабжкәыти рыла интажыцәеит
IC.Чанба!; Ы-ы? Ус акәу? Цкәа исахәи?

3. Хәоук аҕы акы еиҳаны абыжыткыақәа хдылозар, урт
рыбжъара иргылатәуп аҕарцәи ма абыжытгаратә дырга:

Ҷаи, шәанацәалбеит, асаби хәыц, ахаскын дыл-
мышәхәо, Аеы аҕера дацаланы дахьааиуа, жәбома? Нарҕ

Сасрыкөеи...!; *Хаит, амарца, афырхацәә, Хахаи, азәы*
аашья умышьын! /С.Чанба!; Хо, иабадихәә! Сара ушҗакоу
хәә аҗсшәә иасхәәоит, иара ицәәжәашьоузеи! /С.Чанба!.

А з г ө а җ а: Акы еиҳаны еишьҗагылоу абыжьҗкьақәә
ирыларуашьатәым еиҗахәарала ишьақәгылоу абыжь-
җкьақәә, урҗ рыбжьара ацәәғәәц ргылатәуп:

Хо-хо-хо, иагхо зегь амаҳхуеит хәә иалагар, аус-
хәартақәә җыкка-җыкка иаанхарц икоуп! /Ш.Җкадуал; "Хьи-
хьи-хьи!"- иҳәан, дааччеит Сеидык /С.Чанба!.

5. Ацәанырра аарҗшра акәымкәә, ахәҗаҗ ахархәара
змоу абыжьҗкьа ахәоу аҗы ааҗыларатә дыргақәә рыла
иалкаатәзам:

Уаа хәылбзиа, Сеидык /С.Чанба!; Уа мшыбзиа, уа
мышьҗабзиа, сышьыжь шана, бзиа уҗоуп /Н.Җар-җхал; О
ажәлар, ажәлар! Дунеи ажәлар! /М.Җарба!.

Арефренқәә ралкаара

Ахәоу аҗы арефрен алкаатәуп аҗарцәикқәә рыла,
мамзаргы абыжьҗгаратә дыргала:

О-ха, уа нанькьара! Уа Еслам иҗьма иахьыз шәас-
хәәп, уа нанькьара /Аҗсуа лакәқәә!; Чи-чи, даҗ-даҗ, О
реро рерашья! Шәнеиҗаҗ, шәааиҗаҗ, иаҳдап акәашашья
/Б.Шьынқәба!; Уа раида-раида, уи дхаҗам Зхьаа чҳаны
иззымцәахуа /Аҗсуа жәлар рәаҗыц рәиамҗа!; Уаа, Ашәы
дцан, уапашк ааигеит, аа-ха-хааира /Аҗсуа жәлар рәаҗыц
рәиамҗа!.

1. Иеицыкало ма иеишьтәнеиуа арфеиарақәа аазыр-
ршуа еилоу аидхәалагадатә хәоуқәа рыбжьара афарцәи
ргылатәуп:

*Июны гылоуп, гүхәыс дыоназам. Иашта хкаауп, рахәык
тазам /Аңсуа жәлар рғаңыц рфеиамта/; Ашәақшь кақшьза
иаацәырцит шыжьза, Аңсгүхәа еилачза Иаахылт илашьцза
/Д.Гәпиал/; Аңхәыс цшза, быххь згеит, Бызбахә ссирқәа са-
хәхәит, Бзара поуп, быжәаа ццацоуп, быхцәы сырмоуп,
Быхәда цәыцоуп, Ахцәы ибықәу еышьахагоуп, бнеишьа-
аишьа иршанхагоуп... /Аңсуа жәлар рғаңыц рфеиамта/.*

А з г ө а т а: Еилоу аидхәалагадатә хәоу иапоу имариоу
ахәоуқәа рыбжьара ацәағәа гылазар калоит:

1) урт эеитнызыцсахларц зылшо еишьтәнеиуа
ахтысқәа аадырршуазар:

*Ханашә ипшәма ауха иаалыгхейт - ашьыжь лыңсы
валыхшәейт /А.Цъениал/; Убра длеиуан еиңш,
длышьацәхныспазаап - агәызхәа ишәақь уа иааңжәейт
/Ш.Чкадуа/; Днаңшын - иаңхәака амра кашын, днаңшын -
аңенцъыр ахтә таацәак изыңшын, днаңшын - иңылоз ауаа
еиңхытта, гәырғьарак анибон зегьы рлақта/ /Б.Шьынқәбал/;
Ардашын игәы ахы ыцашәан, иаразнак акәхейт - асофаә
дахыгылаз дыохышәтын, дыңсит /М.Лакрбал/; Ус аанда да-
валаны дышнеиуаз, еимкьарак ибан, агәара днадыххылт.
Днаңшит - Темыр ачакәага кьо акәынцъ ахкьара дафын
/С.Чанбал/.*

2) урт цакыла гәғәала еиғагылазар:

*Ихы акәзам изхәаңшуа - иңыбоуп /Ш.Чкадуа/; Абар
Хабашь мчыбжьык цуейт ацәғьара ззиуз Темыр ифь дык-*

еижътеи, арахь ичеицьыка ифоит - анахь ацець акнытә
иуиз ацәгъара иҗагылоуп, иҗагшуа IС.ЧанбаI.

2. Амзызи алцшәеи аазырқшуа еилоу аидхәалагадатә
хәоу ахәтақәа рыбжьара аюкәақ ргылатәуп:

Икаицахуаз, деилапсеит: Иан хьаас дкаицеит
IМ.КоғониаI; Харантәи аарла иаюуан амузика бжьы, иара
абри абжьы даршанхазшәа акәын игәы ишабоз: уи
дтанагалон накза иаюсыз гамтакты IВ.Концьариа-гҗаI;
Дызхыццакуаз хәа иарбан иара имаз: аус дагхомызт, ахәыс
дагхомызт...H.КәыцниаI; Ачкәын ичҗаит: иҗахымызт иеиҗа-
бы иажәа дапырхагахарц... IА.ЦьениаI; Ахәсабразы
исырҗаз адцақәа сзыкамҗеит: акацаха смоузеит
IВ.АмаршьанI; Ахьымзг баагс ихаҗеит Маршьан ЛажәI Ам-
ца җалеит игәы: иҗсы изалымхуаз, мыцхә бзиа иибаз
агҗәыизба гшза Қәеиза иара дкажьны дыбналт, дцеит
IМ.ЛакрбаI.

3. Иеилоу аидхәалагадатә хәоу азхәтақ иаңынгылоу
ахәта ацакы ханартәауазар, иалнакаауазар, урт
рыбжьара аюкәақ ргылатәуп:

Ааць гҗәыс дааигаанзагы, деибакәеибаха ақыта
дрылан: зны аҗтынра дыкан, зны ақыта ркамбашьқәа дры-
цын, зны мәцаҗаауыс ажьы Патыхә икны дыкан - дахьна-
намгацыз ыкамызт IЗ.ДарсалиаI; ... Ахьзз ус ауп ишыкоу:
арҗара мыжда цәгьоуп, аха знык уи уаоы ианирҗа, нас ат-
лас иаюзыоуп, уаоы изынкылом IНарт Сасыкәеи...I; Уи
еснагь ашәтыц еиҗш деилахәаны акәын ашкол ағы дша-
уаз: иахьа илшәыс - уацәы илшәымызт IА.ГәөгәуаI; Шьяаб
идыруан: ичкәын акы аниҗаху ауп абас дҗагәыбзыҗуа дан-
цәажәо IЦь.АхәбаI; Даара сархәыцуеит аеакы: сзеиҗшыда,
захь сцада абри сара? IД.ГәлиаI.

4. Аидхәалагакәә -ггы, аха, нас, аха нас, зны, насггы, мамзарггы, амала, уимоу рыла еидхәалоу еилоу ахәоу ахәтакәә рыбжьара афарцәи ргылатәуп (аидхәалагакәә раҗһа):

Цабыргны, адапшь дггыл җыт-чытк идкылашәә иман, аха хьацаран, шьанцаран /З.Дарсалиал; Уи агара ахарҗа иалхзароуп, насггы агәыдыхәә ахала иҗысуазароуп, аха ианҗысуа, ашьтыбжь игароу имахауазароуп /Нарт Сасрыкәеи...!; Аказарма ыҗыртәааны, зеггы ишаабац еипш, ататын абггыцкәә напыла агәыр иахаҗсаны идрыҗхуан, Алиасггы уи дафын /М.җарба!; Аҗсадггыл уацәызыр ауеит, аха иара уцәызыр калом! /Б.Шьынқәба!; Ааи, сабиц, хзеидгылом насыгдакәә, мамзар дызустада ажелар раҗкыыс иаиааиуа /З.Дарсалиал; ... акырҗара абахта ахылапшцәә рмаҗуракәә ирымырхит, имаҗымкәә абаандаоцәаггы ахақәитра рыртеит, сарггы машәыршәә убарт срыланацит /Б.Шьынқәба!; Лан, лаб ухәә, Рафида абрака илыдтәалоуп, уимоу ахаратә рашьцәаггы абрака еиҗхыкәкәә итәоуп, Камаҗыҗ дырзыжьжьом /Д.Гәлиал; Уара дузза суцазза амарда сағалома, мамзарггы азәы хәибар, җхашьароупеи /Аҗсуа лакекәә!; Қсас урт аҗьаркәә ашыц изалихуаз иарггы издыруамызт, амала иҗәҗәоуп хәә акәхап /А.җьениал.

5. Аидхәалага акәымзар // мамзар ала еидхәалоу еилоу ахәоу ахәтакәә рҗакытә еизыказаашьақәә ирышьашәаланы афарцәи ргылатәуп:

1) аидхәалага акәымзар // мамзар аҗһа, уи еиднахәало ахәоу ахәтакәә аиҗагыларатә-архьыҗшратә еизыказаашьа рыбжьазар (хархәашьала аурыс еидхәалага а не то // а то иеипшзар):

Абни атәакәә игылоу аҗы шәнеины шәыбыжьыкыггы шәәышәцәах, мамзар шәындырҗәоит /Аҗсуа лакекәә!; Иа

анцәа ицьшьоуп, ҳаб ила уахьамбаз, уара аҕааста, мамзар игәы пжәаны душьюан /М.Лакрбал; ...Шьта сара схатә срышьталап, акәымзар шәарт ишәзылшаауам /Аҕсуа лакәкәәл; Сара адунеи сықәнаҕы, бара ибҕырхагаз, ибзеи-цәаз, бгәы нзырхашаз акы кастахьазар, абыржәы амца насыцраланы слеикәблы сцааит, мамзар сара гәык-ҕсыкала бызбо, бара иакәым ала бсызныкәазар, абыржәы, абарт зегьы ишырбо блеикәблаа бцааит /Аҕсуа лакәкәәл; Алашьцара ахьынзакоу, бнарак аҕы дганы анышә даҕатәуп, мамзар абар ашара еҕагым, дырбар, сызит ауп!.. /М.Лакрбал; Ох, уи Ажьгьери-иҕа Қәчыкә иакәын, ишәмырзан, мамзар шәаргы саргы ханирцәоит /Аҕсуа лакәкәәл.

2) аидхәалага акәымзар // мамзар ашьтахь, уи еидна-хәало ейлоу ахәоу ахәтақәа аиҕагыларатә - ахәаиза-кратә (противительно-ограничительное) еизыказаашьа рыбжьазар (хархәашьала аурыс еидхәалага только лишь иеиңшзар):

... баша игәы нсырхом акәымзар, ишизеилымкаауаз здыруан /Б.Шьынқәбал; Есма бзиахә уи ҳазлыдыкыломызт акәымзар, ари гәдарас ихамеижьтеи, краацуеит /Д.Гәлиал; Аамталоуп акәымзар, назаза уаҕоу дақәтәеит Самсон иҕба /Қь.Агәмаал; Аха барей сарей ҳаизыкоуп, бара ибыздыруам акәымзар /М.Лакрбал; Бара ибыздыруам акәымзар, барей сарей ҳаизыкоуп.

6. Еилоу ахәоу ахәтақәа еидызхәало аидхәалагақәа избанзар, избан, акәзар, избан үхәар, убри акнытә раҕхьа аҕарцәи ргылатәуп:

Сара иахьа шәара шәацкьыс сзымиааит, убри акнытә сара уаха шәыскуеит хәа сшәышьталом /Аҕсуа лакәкәәл; ...

шамахамзар икаҳдалак, саб идыруеит, убри акнытә абри
абахә уасны уеаларз /Ақсуа лакеқәал; Нартаа андалоз
хыызрацара, Арахә рбон излаз желара, избан уҳәар Нартаа
рырахә Ажелар зегы алахәын /Нарт Сасрыкәеи...!; Иа-
ахцәаны иухәозар, акгы сылымшеит, сманшәаламхеит,
избан акәзар убри еиқш аамта цәгәа хтагылоуп
/Б.Шынкәба!; Атыюра ағышәт амра нылацәеит. Уи
ашәахәақәа ргәыбылра ркхъан, избанзар ашәахәақәа ша-
хәшахәуа, икақшыза ашьхақәа ианаарывцуа, ашәарыца-
рахьтә ихынхәуан (ақәыцьмақәа) рани раби /Ць.Ахәба!.

7. Ажәақәа убас, убри акара, убаскак, убас еиқш, убри
еиқш, убри акынза рыла еидхәалоу аиҫырцшра - ахыр-
көшаратә цакы аазырцшуа еилоу ахәоу ахәтақәа
әғарцәи ма ацәағәа рыбжаргылатәуп:

Лара убри акара дыбзиан, амреи амзеи реиқш
дылхон /Ақсуа лакеқәал; Абарт ажәақәа ихәеит Тахир
убаскак дацраланы, убаскак игәыҫкааганы, амула бзиаггы
убас акәыркәан дзацхьарымызт, аныхәаю цшаахггы убаскак
еиламырцхакәа дызныхәарымызт /Б.Шынкәба!; Макъана
ишыхаразггы, убас еиқш фюы баацсык хәа ахылцуан,
чхашьа амамызт /Ць.Ахәба!; Иказшьақәа бымдыруеи - убас
акәын шәабггы дшыказ /М.Лакрба!; Амған дышнеиуаз,
дзыркьаҫашаз кашәарахк ибарггы, изтәыз дибғанза, игәы
тынчхомызт - абас азәы итәы зтахымыз уафын
/Б.Шынкәба!.

Иеилоу ахәоу азхәтақ зцааратә хәоузар, аха цакыла,
азцаара акымкәа, ашьақәыргәҫара - арцабыргра аа-
нарцшуазар, иапкаатәуп әғарцәиқәа рыла:

Сара уажәшьта уи зака сицәымшәарыз, дысгәацханы
сихәацшуан /А.Гәөгәуа!; Икоуп ацшзақәа, урт шықшзоу

дара иуразымдырхуа, аха рәәҗы ианырхәо, рцәымгул,
 рымаза драргамазшәа рбоит /Ш.Чкадуа/: Саҗанеи Гәашья
 пышәоыцкәынцәа рымаҗәа мышкала исны, мышкала изза-
 хуаз, асаби имаҗәа уиакара дауадхалахуаз... /Нарт Са-
 срыкәеи.../: Нарцъхьоу иааицәымҗхан, доацкьейт, аха
 Гәында, зака илзыцымхрыз, егылызмышкәацеит /Нарт Са-
 срыкәеи.../: Абар шыҗа җымчыбжья инарыкәлеит, аха Есма,
 заҗа дейҗымхарыз, есымшааира деицәахо далагеит
 /Гәлиа/: Саҗанеи Гәашья данҗшы, харантә дылбеит еы-
 уаоык ихы рыкәкны дкәалазуа дшааиуаз, аеыуаю ззум-
 хәара икоузеи, мыхьтәык иоуп /Нарт Сасрыкәеи.../: Изы-
 наицхаит аҗахмада, дааиааит абраанза, аказы дыстахуп
 хәа, аха дауцахуаз аҗахмада /Ацсуа пакәкәа/.

9. Иеилоу ахәоу ахәҗақәа еипазаашьяла кыр иеитцы-
 хны иказар, рыбжьара акәәҗи әфарҗеии ргылатәуп, мам-
 зар - аҗәәҗәа:

Саҗанеи Гәашья Бзыҗ аҗшахәа данавалалак, абарт
 Ацсны ашьхақәа зегьы убас ипырлашон, урт ркнытә амшын.
 ихыччалоз алашәара аҗба капданцәа егыаоы рыжәаа ркша-
 ны, иахьцо рзымдыруа егыарааны икәнархахьан; убри
 иахкьаны егыа җбеи канцьеи амшын аҗаю ианкьаны
 иҗыххаа ицахьан /Нарт Сасрыкәеи.../: Егры азымоас иху
 ацха ианныкәпалак, адәыҗба абарбалқәа зынза аеа бжык
 аархәалон - урт акыр-кырхәа иччозшәа, рыбжьи зынза
 аеакала сгәы иаакәыюуан, саргы иаразнак аҗәа салцуан
 /И.Тарба/: Ажыра ашә ааиртын (Дырсын), абарҗа
 дныцгагылан, ажәоан днаҗаҗшит; аиацәақәа кәалы-кәацьо,
 аҗшәма ижәоахыр снахыҗшны, ажәоан инадызбалеит; асы
 хкәахьан, аҗаа адгыл еиюнажәон... /Б.Шынкәба/:
 Пхнызар, ахауа иага ицәыцакәкызаргы, ашоура уакыхуа
 укоума; ашыш җзывара аҗша кылшәшәоит; уахьынтәи
 икылччоз амза ашәахәа уәахәмаруеит; аацраҗы ашьац

иацѣа рѣылазаны, "шѣыр-шѣыр" хѣа нанхѣа-хызкѣа ага-
рашѣа узырхѣоит /Б.Шьынкѣба/.

10. Иеилоу ахѣоу юба инареиханы имариоу ахѣоукѣа
рыла ишьақѣгылазар, урт еидкылазар калоит ацакытѣ
гѣыпкѣа рыла, убарт агѣыпкѣа рыбжьара акѣапц
аѣарцѣии ргылатѣуп:

*Сахьнарымгаз (ахѣыцрақѣа) иабыкѣу: схѣыцра амо-
ахѣастақѣа саархымшѣазакѣа, акыта зегы ааимыздеит,
кѣакыгы бжьасмыжыт; схѣыцрѣи скѣыпцрѣи раамтазы
акрызцазкуаны иказ хтыскгы садымшѣеит, еиташьякѣ-
сыргылеит; акы саргѣыргѣеит, акы саргѣамцит, сылахь
еикѣанацѣеит, аха нас сацѣеит, аѣа уск сахнагеит; убас ма-
цара сцо, уажѣраанза сызхысхѣоу амоа акынза саакылна-
геит /И.Тарба/; Ажѣа - амалқѣа зегы ирмалуп, зны иҳара-
муп, зны иҳалалуп; зны инасыпуп, зны иацѣалуп, зегы еи-
зызго уи саркѣалуп! /Б.Шьынкѣба/; Кѣламба акыта кѣапа-
ѣацаран; ашьаурдынқѣа ахапраауан, азыхьқѣа хьшѣашѣан;
уатѣи ауаа ргѣы цѣбарахон, ршьамхы цархон; рѣихарауык
шѣарыцацѣан, ихьчацѣан /М.Лакрба/.*

Иццоу ажѣахѣа алкаара

Аураѣы иццоу ажѣахѣа автор изеипц текст алацашья
о-хкыкны икоуп: 1) иццоу ажѣахѣа цѣахѣа ѣыцла, аб-
зацла аарцшра 2) иццоу ажѣахѣеи автор изеипц тексти
абзацк ѣѣы раарцшра.

1. Иццоу ажѣахѣа цѣахѣа ѣыцла, абзацла аарцшра

1). Иццоу ажѣахѣа автор изеипц текст акнытѣ цѣахѣа
ѣыцлеи абзацлеи алкаара еиҳарак рхы иадырхѣоит
адиалогкѣеи арепликакѣеи раарцшраан. Еицѣажѣо дасу
иихѣо цѣахѣа ѣыцла ирыѣеит. Ускан иццоу ажѣахѣа

аҕһа аҕааға ргылатәуп, ашьтахь - ахәоу
зеицшроу еицш, иахәтоу адырга:

- *Уара умсит, умтәакәа сшымтәо, уаха уара умсит.*

- *Мшәагә, сара саҕшәымашәагь сыкоуп, сантәалак-
гыи ауеит.*

- *Утәа, утәа!*

- *Мап, уара утәа!*

- *Утәа, сүхәоит...*

- *Уаха уара умсит!*

- *Уара умсит! /А.Гогәуа/.*

2). Автор иажәақәа иңиоу ажәәхәа иаңыгылазар, урт
ахьынцәо иргылатәуп аюкәаң, иңиоу ажәәхәа нбан дула
иалагатәуп:

*Аоны, лыҕһаи лареи рыда, уаю дыкамызт акнытә,
лгәи рахаҕһи дналагеит:*

- *Амра, бгәи иҕоу хәа акгыи сабхәазомеи? /М.Ҙарба/.*

3). Автор иажәақәа ирңыгылоу иңиоу ажәәхәа

а) иажәабжьтә хәоузар, иара анаюс иргылатәуп:
әфәрцәи, аҕааға (,-); автор иажәақәа нбан хәчыла иала-
гатәуп:

- *Ааи! Афәр газақәа ирхәо рдыруама,- ихәан дна:
лықәшахаҕһеит Гьедлачгыи /С.Ҙанба/.*

б) цьшьаратә хәоузар, антәамтәәи иргылатәуп
ацьшьаратә дыргәи, аҕаағәеи(!-):

- *Уи аамтәзылцәкьа сара схаҕа исыхьша азхәыцха со-
ума! - Бинагәгыи дцәыцгаччон /Ць.Ахәба/.*

в) изцааратә хәоузар, анцәамтәфәы иргылатәүп
азцааратә дыргеи ацәағәеи (?-):

- *Уара ухаҗагы ухлахац гьежып хәа узламшәазеи?*
- *иҳәеит Баҗыр дҗышәырччо И.А.Ахәба!*

г) иағзцааратәзар, иағьцьшьаратәзар, анцәамтәфәы
аудыргак ргылатәүп, нас ацәағәа (?!.-):

- *Ари закә хәмарроузеи?! - лыбжьы аалыргеит пара*
И.В.Канцьариа-пҗа!

д) цакыла инагзам хәа изыюа игхьазозар,
анцәамтәфәы иргылатәүп акәапрацәеи ацәағәеи (...-):

- *Уацәы халацәажәарын, иахьа сеидру...- иҳәеит*
Алыкьса И.С.Ҷанба!

е) цакыла инагзамзар, қәкәыла изцааратә хәоузар,
анцәамтәфәы иргылатәүп адыргақәа: азцааратә,
акәапрацәа, ацәгәгәа (?..-):

Уара иузымхәар, изхәода?.. - иҳәеит Қьоуцьяс
И.А.Гәогәуа!

ж) цакыла инагзамзар, қәкыла ибжьтгаратә хәоузар,
анцәамтәфәы иргылатәүп адыргақәа: абжьтгаратә,
акәапрацәа, ацәахәа (!..-):

Сан боуп, саб уеизгы дысҗылом!.. - даалыдххылт уи
Дамеи И.Б.Шьынқәба!

з) цакыла инагзам, қәкыла еғзцааратәны, еғьбжь-
тгаратәны иказар, анцәамтәфәы иргылатәүп адыргақәа:
азцааратә, абжьтгаратә, акәапрацәа, ацәағәа (?!.-):

- Уааы бызшәа змахауа, зәышәымтузәеи, абнауаа?!
Ашитә-шитәхәа икамчы дзыдгылаз инеихикъеит... /Б.Шыбы
нкәба/.

4) Автор иажәахәа иңиоу ажәахәа агәтаны игылазар, урт әфарцәи ацәаәгәеи рыла иалкаатәуп:

*- Аа, акымзарак, - лнапы налкъеит, - ирфааит, иржәа-
аит, ара икоуп зегы! /В.Концъариа-пха/.*

5) Иңиоу ажәахәа иашьтәнеиуа автор иажәахәа анаос даәа иңиоу ажәахәак гылазар, урт еикәшатәуп, акәаңи ацәаәгәеи рыла:

*- Угәы иалсыма исхәаз? - даацәажәеит Хьыкәа. - Из-
дыруада, сара сиашамзар /Ш.Ҷадуа/.*

6). Автор иажәахәа дасу рхатә хшыозцара змоу иңиоу ажәахәахәа ирыбжьагылазар, насгы рыбжьара асинтаксистә еимадара ыказар, автор иажәахәа аңхәа иргылатәуп әфарцәи ацәахәеи, ашьтахь - аюкәаңи ацәагәеи:

*- Уара уахьгәыргьо, саргы сгәыргьоит, аңхәара
уцеит, - лхәеит, нас днаиазцааит:- иузтада иара ари агә-
зәт? /С.Ҷанба/; Автор иажәахәеи аңхәатәи иңиоу ажәахәеи
еидхәалоуп ажәа лхәеит ала; автор иажәахәеи аобатәи
иңиоу ажәахәеи еидхәалоуп ажәа днаиазцааит ала.*

2: Иңиоу ажәахәеи автор иажәахәеи абзацк әфы рааңшра

1). Иңиоу ажәахәеи автор иажәахәеи абзацк әфы раарңшраан, иңиоу ажәахәа алкаатәуп әфарцәикәа рыла. Егьырт аатгыларатә дыргақәа ргылатәуп, хыхь иаагоу

аңкарақәа ырықәыршәаны, иңиоу ажәәхәеи автор
иажәәхәеи позицияс ырымоу азгәатаны :

*Ари еиңш уағеимшхара аниба,- "ҳай, икасцо егыка-
гәышьам, сацьал аазаап!"- иҳәан, днаскъаны зымәа днатә-
еит /Нарт Сасрыкәеи.../; "Издыруеит сара сықәгылара
зутахыз, ах, егәа ус акәзаргы, сара аиаша мхәакәа
сгәежьуам",- ааигәахәит Иасон.игәанала /А.Гогәуа/; Иахтны-
уаа ихы нарықәкны, ах дәәуп убра ахәара: "Ҳамра шәахәа
қхом, иахцәызит, иҳацегылеит уи хара" /М.Лашәриал/;
"Бзиала, Зина, бзиала нәзаза",- иҳәеит Тәмыр, игәы
дтаҳәыцуа /И.Папасқыри/; "А.р ҳақәлеит!"- анырхәа, Бижәв
дцәағәон /Аедыгәа жәаңқақәа/; "Ибуазеи, ахкәажә, бгәы
бзиами?"- анысхәа,- "Сгәы бзиамшәа сыкоуп" /Д.Гәлиал/;
"Закә залымдароузишь абри акны исамхақацаз?"- лхы
дазцаалон Нуца /В.Концъариа-қха/; "Уашьтан ииҳәараны
икоуи уажәы икаитцои зынзак иеиқәшәазом!" - аасгәахәт,
снаос игылаз Тахиргы ус шыкаитцоз анызба /Б.Шьынқәбал/;
Ажәлар иказ "ураа! Сажәаргәала диааит!" - рхәан,
доышьтыхны, рнапы дықәыргыланы, рах икны дрыманы
иааит /Ақсуа ләкәқәа/.*

2) Иңиоу ажәәхәа иацзар калоит ахәтақ хәа, усқан
иңиоу ажәәхәа әфарцәиқәа иртәктәым, рыбжьарагы
иарбанзаалак аатғыларатә дырга ргылатәзам:

а) автор иажәәқәа алагалажәа алазар (иаххәап,
ажәәқәа: ахәара, азцаара, ахәхәара, ашьапкра, анацха-
ра, аора, ахәыцра, агәаанагара ухәа убас ицегыгы),
иңиоу ажәәхәа әфарцәиқәа иртәктәуп, рыбжьара иргы-
латәуп аатғыларатә дыргақәа, хыхь иазгәатоу аңкарақәа
ырықәыршәаны:

*Абра сааижьтәи сызбалак Тахир дубахьоума? хәа
исазцаауеит /Б.Шьынқәбал/; Ахан-ица асасцәа уацәы*

исышытып хәә игәы итәшәәхьан ІАңсуа лакәкәәл; Рымәә
 ныфа аатганы крырфит, аха Кьагәә акрыф хәә ауиархәә
 хуаз ІАңсуа лакәкәәл; Абарт ібхәәкәаз змаанузеи? хәә
 асасцәә аңхәызба илазцааит ІАңсуа лакәкәәл; Адырәәны
 Салусан шәарыцара дшыказ, атакәажә дааин, адауцәә
 рахәшьа деиталазцааит: иңсы злаз беихәәма? хәә ІАңсуа
 лакәкәәл; Уаб хәамста гхьагыла иакәын, уаргыы уахгәә-
 лашәоит, мап уцәәхуам, хәх уоуп, бзиала уаабейт! хәә
 иңылеит даргыы ІБ.Шьынқәбал. Мышкы зны ах шьаура
 дцон... Иаб дызшьыз адауцәә нсырцәоит хәә иеирхион
 ІАңсуа лакәкәәл; Аиааира хара иахтәуп хәә игәыргьо иа-
 аит ІАңсуа лакәкәәл; Иблакәә кәыскәысуа, акыр
 хәыцашәазар хәә астал дхәыцаңшуашәә, ихы нааза,
 уажәы-уажәы даарыдгылон ахәгаю ІЦь.Ахәбал; Шәәх соуп
 сара! хәә даарылагылт ІБ.Шьынқәбал; Атәархөы иңышьауа
 дзыңшуан, абри ауаю иааиз дагызааизеи, дагызцазеи
 хәә ІАңсуа лакәкәәл; Цьгәәгәи Алыкьсәи еиманы аколнха-
 рахь хцөит хәә аккара ицаланы инеиуан ІС.Чанбал; Иан
 акрыуфароуп хәә даникәамц, ахаха-хымш рзы амгыл
 ахәштәарафәы изны исыбтар, исфоит хәә, леихәеит ІАңсуа
 лакәкәәл; Агба итәз сцом хәә амызгәыт дахьынхалон
 ІАжәәңкал.

Ацәәгәә

1. Ацәәгәә ргылатәуп;

1) ибжәажьу азхәә ацынхәрас:

Ацәыз зцәызыз - шә-гәнахәрак, изгаз - гәнахәрак; Амч
 ацкыс - амаана; Ауа - уәцас, ага - гацас; Утра ламца -
 цьымшь хыркәыфәы, шьапымызәзәә - иарта лаңгала
 ІАжәәңкакәәл; Зегьы зылшо - Ауаюы, агьы зылымшо - Ауаюы
 ІШ.Чкадуа/; Саргьарахь - Шьасиа, сармарахь - Мыңба. Ар-

гъы срабашьып шыта /А.Гогѳуа/; Амшын ахь - асы, Ашьхахь - асы, Ажѳан аѳы - асы... /Н.Тар-гъал/; Иахьарнахыстыгъы абри ашколгъы ашѳ наркны сдѳылцит. исыхьзеит. Хыхь - ажѳан, цака - адгъыл! /А.Гогѳуа/.

2) азхѳа агъа, азххѳаа зпаарцшу ажѳа азхѳагъы иахѳтакзар.

Ари атаацѳара - таацѳара башам, Жѳлары зегъы рыцстазаара аныцшуеит /Ш.Инал-ица/; Ацх - цхы лашѳын. Ацстахѳаѳа шакъон /М.Когониал/; Ацсуа идгъыл - дгъыл кѳымшѳышѳуп /Н.Кѳыцниал/; Ацсуа ашѳа - амцѳыжѳаѳа изто ашѳоуп /Н.Кѳыцниал/; Ари Кѳаѳ ицшрей иѳрей рацкыс иказшьа - цшкѳа казшьан /М.Ахашба/.

3) азхѳа ѳынтѳ еицтамхѳахарц азы ибжъажьу азхѳа ацынхѳрас:

Аеада акъахь акѳырцоит, аѳы - акѳадыр; Ауаѳы иажѳала дейлыркаауеит, аеада - лымхала /Ажѳацкаѳа/; Мрацашѳарахь аидыгъѳа хгъылацѳан, мрагыларахь - ацсуаа /Б.Шьынкѳбал/; Ажъакца аиха аѳоит, агѳырса - ауаѳы /Ажѳацка/; Ашѳаѳ еицоу азѳы даршѳоит, еицам - шѳоык /Ажѳацка/; Иацы жѳацы аигъыцхѳратѳ терминѳа анысдон, иахъа - аоны матѳаѳа, ачыс матѳахѳѳа, анырхага матѳахѳѳа рыхьзѳа /Б.Шьынкѳбал/.

4) аилыргаратѳ цаки аазырцшуа аѳѳоу хѳта агъа:

Сгѳамчи сымѳеи ирымархѳаѳоу - уи споезиоуп, шѳахѳа зхым /Б.Шьынкѳбал/; Акын ирхѳаз - гъацара, ма ахаѳейтра, ма ацсра /Б.Шьынкѳбал/; Кѳыркѳазы сара сызгѳалашѳо - зыхшара аинститут ицало роуп /Ш.Цкадуа/; Уажѳы азанаѳ ѳыц роуит - апенсиахь иѳоу ауаа хѳа

IA.Гәөгәуәл; Ахы аразни цоак амамызт, адауцәә иртынхаз,
аха гәакрас иказ - уааы дынхомызт уи иааигәара IA.Ассуа
пакәкәәл

5) аидхәәлала -и ала еидхәәлоу, аифырцшра
аазырцшуа ажәәкәәи ажәеидхәәлақәәи рыбжьара;

*Ауааы хшыюдеи - аацәә кылцәәи; Ацәәеи - атылхай;
Ахыткьарей - ажәәткьарей IA.жәәлқакәәл*

2. Ацәәәгәә иаиур калоит аидхәәлала афункциа, ускан
уи еиднахәәлоит акы иеиханы ахыызкәә:

1) атыл цаккәә аазырцшуа:

Адәыгба "Акәә - Москва. Арейс "Акәә - Киев".

2) аамта цаккәә аазырцшуа:

*1918-1921 шықәсқәә рзы апатриот иаша С.Ҷанба
Ақсны эаахызырқаз аменшевикцәә дырғаагыланы
иаәағиәуан... /Ш.Инал-ица/*

3) ахыпхьазара цаккәә аазырцшуа:

Амакәән 5-6 цәә тан.

А з г ө а т а: Ацифрақәә рцынхәрас ахыпхьазаратә
хьызкәә гылозар, рыбжьара ацәәәгәәц бжьаргылатәуп:

Амакәән хәба-фба цәә тан.

3. Аатгыларатә дыргақәә рыла еикәытхам ахәоу хәтә-
қәә рыбжьара икоу ацакытә еизыказаашья иаҳа

инацшыны иаахардшырц хтахызар, рыбжьара ихаргылар
калоит ацэагэа, аинтонациатэ цэагэа хэа изышьтоу

1) азыххэааи азхэеи рыбжьара:

Нартаа - уаауп, ауаа злакоу иалакоуп; ииуеит, инхит, инцуеит, иңсуеит /Ш.Инал-ица/; Нартаа ражэабжькэа - даарацэкья акрызхьцуа епосуп /Ш.Инал-ица/; Сьдгьыл, стаацэа - са исыхьчароуп /М.Тарба/; Абри еицш амцхэара - хаца ламысым /Нарт Ссрыкееи../.

2) азхэеи ахартэаагеи рыбжьара:

Сара сгэы ахьыцсыз иңсит, ицазеит - сара сьзгьы, узара узгьы /А.Гөгөгәуа/; Амра қалақь - астоит Акэа хьзыс /М.Тарба/; Напык ала - унапы узейнкьом /Ажэацка/

3) азхэеи атагылазаашьеи рыбжьара

Саахьяцшаанза - ес, днасыдкья, днылашэкэа дцеит са ссыза /М.Тарба/; Уца - иргласны, акэымзар усшьуеит.

4) ахэаакэцеи ихэаакэнацои рыбжьара:

Бара, атыгха - цша, сааигэара бааишь! Ацсабара - лымха дагэа. Зэумтуазеи? /М.Тарба/; Сқыта, скыта нага, Сқыта - лашырбага, сдац ахьцымцэауа! /М.Тарба/.

5. Изыюа ахэоу хэтакэа рыбжьара икоу ацакытэ еи-зыказаашья иаха иатшыны иааирцшырц итахызар, афарцэи, аокэац, ахыцкэа рхатыцан ихы иаирхэар калокит ацэаэгэа:

1) аицааиракэа ралкаарафьы:

Салацшуеит стэыла - ишлаз мышкала! /М.Лашэриал/; Хмачуп харт - абаагэара дукэа хьызжэо /Н.Кэыгцниал/; Аса-

*сра уеилахауазар - ақшәымарагы уацмхароуп /Ажәаңка/
Ацәи дыбзиазар - ажәлар шытхуеит, дыцәгыазар - ихгы
изышьтыхуам /Ажәаңка/; Ара уаха сзықәиазом,
сықәиазаргы - сзыцәазом, сыцәазаргы - исыцлазом,
исыцлазаргы - исыхәазом, сгәы мцахәыцәа - тынчхазом
/Б.Шынқәбал/; Адунеи бгаргы имбгаргы - иихәаз наимгар
иуамызт /М.Лакрбал/.*

2) ирласны эеитныцсахло арәиарақәа аазырцшуа
еижәлантәу азхәақәа рыбжьара:

*Аишаз, уао длыхәартам атакәажә. Илбеит - илхәеит
/А.Гогәуа/; Мыса ашырхәа даацәыркәан - акамбашь
дларцынххылт /С.Чанбал/.*

3) цакыла еиҕагылоу еижәлантәу азхәақәа рыбжьара:

*Ашьхақәа зышза, игәытшыаагаха ицшуп, азиасқәа
зиасым - илағырзуп /М.Лашәриал/; Са сыззыгышыз, са
истахыз сыла дабеит иахьарнахыс, доуны - дьарга-
лашьымкәа, дкьафны - дпалтыксамкәа, деиқәаны - дсамса-
лымкәа, дацшыны - дуарцеимкәа /Аңсуа жәлар ражәа-
бжьқәа).*

4) амзыз-лцшәатә еизыкәзаашьа зныцшуа еижәлантәу
азхәақәа рыбжьара:

*Илуаз дақәшәауамызт - дтәан; иухәеит - ицеит, иаге-
ит ақша. Икауцеит - инхеит, ирбеит улша! /И.Ҙарбал/.*

5) аамтатә тагылазаашьа ахархәара змоу ахыыц-
шратә форма анаос:

*Снацшызар - жәгы цәгы, сара сахьыкоу акәымкәа,
нак рыхқәа раҳаны ицшуеит /Ць.Ахәбал/; Изақәызеи хәа*

днахәәпшызар - пмацәаз иарэзнак илдырт /Аңсуа лакекәә/
Снапшызар - икам са сдәаза, пхызызшәә накза исцәынхәйт
М.Ҙарба!

6) аиғырпшра аазырпшуа аицааиреи уи злоу ахәоуи
рыбжьара:

Мақыца ибзиабара убыскак ицкьан - алабжыш абла
ианаахыло иузадымкыло /Ць.Ахәба/.

7) Еилоу ахәоу ахәтакәа рыбжьара:

Инаилтәит (акәәц), - ғыткәак амихит, илшом, - амч
аҗахәуп! Изылбаадом, - инкаиршәйт, илахь шеикәыцгы
еиқәын /М.Лашәриа/.

Акәәпрацәа

1. Ахәоу ағы ахшыюзцара нагзаны иаарпшымзар,
ахәоу анцәамтағы акәәпрацәа ргылатәуп (шәахә.ад.)

2 Еижәлантәу ахәоу хәтакәа нагзаны еиқәыпхьаза-
мзар, рнаюс акәәпрацәа ргылатәуп:

Егырт ашәыркәагы рацәан: ацәақәа, атамақәа, аж
шкәакәа, аиқәацәа... /А.Гәогәуа/; Ашыкап итан: асаанқәа,
ацәақәа, афырцъанқәа, амҳацәкәа... Аңсуа бызшәағы
ирацәоуп ажәақәа, ажәа "агәы" иахәтакны икоу: агәабзи-
ра, агәынкыларә, агәыдкыларә, агәыпжәара, агәәтеира...

3. Изыюуа ажәақәа рыбжьара аатгыларә шыкоу аа-
ирпшырц иҗахызар, акәәпрацәа бжьаиргылароуп:

Абубликақәа аасхәеит... абулка ыкоуп, акамфет...
Нана пзы аторт... /Ш.Ҙкадуа/; Усдырхагамхан... Сынхара ду

2) иара убас агазеткәа рәы иахдыло аремаркакәа:

Нагзара ақэзааит атынчра! (Агәыркьхәа акыраамта анапеинкьара. Абыжькәа: "Ура!")

3) ацитата ма ғырцштәы хасабла иаагоу ахәоу зтәу ихьз, ижәла, ицсевдоним, иахьынтәиаагоу ашәкәы, ажурнал, агазет ахьз:

Хәыхә наани уа наани, Шьышь наани уа наани, Уан даанза, умцәыуан, Уаб даанза, умәыхан ІАқсуа жәлар ражәабжькәа!

Арцәикәа

1. Еиуеицшым асымтакәа, ашәкәкәа, ажурналкәа, агазеткәа, ағбакәа, адәығбакәа, акинозалкәа, амашьына амаркакәа ухәа рхатәы хьыз цыдакәа арцәикәа ирцәктәуп:

Ажурнал "Алашара", агазет "Ақсны", Акинотеатр "Акәа", Ағба "Аиазира". Абракә еиҗкааз анхацәа - аусуцәа ротриад "Кераз" бцьарла еиқәыршәатәын ІМ.Лақрба!

Азгәаҗакәа:

Арцәикәа ирцәктәым:

а) аусбарцәкәа рыхьызкәа:

Акәатәи ахәынцқарратә университет.

С.Ҷанба ихьз зху Ақсуа ахәынцқарратә театр.

б) аббревиатуракәа: АГУ

в) ашәыкәкәа рыхьызкәа абиблиографиатә сиякәа рәы, асноскакәа рәы:

Д.Гәлиа, Иалкаау, Акәа, 1973.

г) ацсаатэқәа, ацстэқәа рхатэы хыызқәа:

ацгэы Мура, ала Пышэкәа, аеы Бзоу...

2. Изыюуа арцэиқәа ирцэикыр калоит зхархәара тбаам ажәақәа, иаххәап: архаизмқәа, ағыц ажәақәа; адиа-лекттә ажәақәа, ахыыз чыдақәа, насгы аирониатә цакы рытаны ихы иаирхәо ажәақәа:

Ихыз чыда цегьам "Гәәтәи"! /Б.Шынкәба/; Ашьтахь "апочта" иаанагаз ашәкәкәа дрыпхьауа дышнеиуаз, қраад хәхәак акны даннеи, иара уака даадхалт /М.Ахашба/.

3. Изыюуа ажәак лымкаала иаццишьыр итахызар, арцэиқәа ирцэикыр калоит:

Аха убри аамтазы игәы нтгәырғьааит: наххьы аилабгара иалагахьаз абаю "акәартәрақәа", азәы аихамца нарәишьыызшәа, ацыпхькәа кәеикәеиуа инарылашәеит... Итцегь илапш аартбааны данынапш-аапш, ибеит "ацыпхькәа" еиҳа-еиҳа рызҳауа... /А.Гәогәуа/; Сапхьа дгыламзи уи кофта шкәакәа, "О бара!" зыпшаара сағу! /Б.Шынкәба/.

4. Арцэиқәа иртаркуеит ахәоу иалагалоу ацитата:

Шалуа Инал-иҗа иоуеит: "Нартаа ражәабжькәа" икка-за ирныпшуеит "аихатәы аамта".

Адыргақәа ацәагәа, акәаци ағартәи, акәапрацәа, аюкәап, ахыцкәа ирымоу егырт ахархәарақәа ртәы хәоуп хыхь.

АҚХАЖӘА	3
АОРФОГРАФИА	
Абжыыкақәеи ацыбжыыкақәеи рышыа	7
Абжыыкақәа рышыа аһринципқәа	7
Абжыыка <u>а</u> арышыа	9
Ахаәырбагақәа реы абжыыкақәа ы/а реитнығсахлара арышыа	13
Аицааира <u>аи</u> арышыа	14
Аицааира <u>иеи</u> арышыа	19
Аицааира <u>иа</u> арышыа	21
Аицааира <u>ау</u> арышыа	23
Аицааира <u>уа</u> арышыа	25
Абжыыка <u>ы</u> арышыа ауадақрақәа	26
Ақәығәғәара змоу <u>ы</u> арышыа	26
Ақәығәғәара змам <u>ы</u> арышыа	29
Абжыыкабжақәа <u>и,у</u> рышыа	35
Иеицыло <u>и</u> -қәа рышыа	39
Иеицыло <u>у</u> -қәа рышыа	41
Ацбжыыкақәа рышыа	42
Ақышәхаргыежырәтә фонемақәа гә,қә,кә,хә,кә,ғә рышыа	43
Ажәа аиагара аңқарақәа	53
Анбан дуқәа рышыа	54
Аббревиатурақәеи еилоу ажәақәеи рышыа	59
Ахыызкақәа рышыа	60
Аказшьарбақәа рышыа	61
Ақхызара хыызқәа рышыа	62
Цифрала иаарқшу ақхызара хыызқәеи урғ зыдхәалоу ажәақәеи рышыа	64
Ашьтынгылақәа рышыа	66
Ақацарба аамтәтә, аркыынаатә формақәа рышыа	67
Ацынгылақәа рышыа	72
Абыжыткыақәа рышыа	76
Ахәтацқәа рышыа	79
Еиҥақәарала ишьақәгылоу ажәақәа рышыа	80
Еиҥақәарала ишьақәгылоу ахыызкақәа рышыа	80
Еиҥақәарала ишьақәгылоу аказшьарбақәа рышыа	81
Еиҥақәарала ишьақәгылоу ахыызцынхәрақәа рышыа	82
Еиҥақәарала ишьақәгылоу ақацарбақәеи, алахәырақәеи, арлахәырақәеи рышыа	83
Еиқәығхызарала ишьақәгылоу ажәақәа рышыа	84
Ахыызтә жәеидхәалақәа рышыа	84

АПУНКТУАЦИЯ

Ахәоу анцәамтәҗы аатгыларатә дыргақәа ыргылары	88
Акәаҗ	91
Азцааратә дырга	92
Абыжьтгаратә дырга	93
Ахәоу анцәамтәҗы аатгыларатә дыргақәа еицны ыргылары	94
Аицааирақәа ралкаара	94
Аатгыларатә дыргақәа ыргылары иеижәлантәу	110
ахәоухәтақәа злоу ахәоуқәа рәы	118
Ахазырха алкаара	122
Аткаақәа ралкаара	122
Аиҗахәақәа ралкаара	123
Алагалақәа ралкаара	124
Абжьаргылақәа ралкаара	126
Абжьыткықәа ралкаара	127
Арефренқәа ралкаара	128
Аатгыларатә дыргақәа иеилоу ахәоу аюнуцка	134
Иҗиоу ажәахәа алкаара	139
Ацәағәа	144
Акәаҗрацәа	145
Ажкәаҗ	145
Ахыцқәа	146
Арцәикқәа	146

Коллектив авторов

АБХАЗСКОЕ ПРАВОПИСАНИЕ

Аформат 84x108 1/32. Атираж 500. Икацә. кьыҗ. бҗь. 4,75.
Иныкә. кьыҗ. бҗь. 7,98. Аҗыжь. хыҗ. бҗь. 4,98. Ахә
ейлазарала. Азаказ № 630.

Ареспублика Аҗсны.
Аҗыжыртәтә- полиграфиа тә еидцара.
Акәә, Ешба имәә 168.

ԱՅԳԱՏԱՐԱԿԹԱ ՔՅԻ

3-3C

2/210